

A TÖRTÉNELEM KERKE GEYORSABBAN FORGOTT, MINT AHOGY AZ ÉN TOLLAM HALADT

INTERJÚ KORNAI JÁNOSSAL

Az interjú eredetileg a HOLMI c. folyóirat 2014. januári és februári számában jelent meg. A folyóirat és a szerző hozzájárulásával közöljük.

A GAZDASÁGI VEZETÉS TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁSA

- Miként indult tudományos pályád a marxista gazdaságelmélet kritikájának jegyében?

- Bizonyos fokig el kell választanom azt a két folyamatot, amely a kérdésben egyetlen folyamatként jelentkezik. Az egyik a magam álláspontjának a kialakulása *Marx*szal kapcsolatban. A másik, hogy miképpen indult a tudományos pályám.

Marxszal való szellemi hadakozásom, vagyis a próbálkozásom, hogy önmagam-ban revideáljam a marxizmussal és Marxszal kapcsolatos nézeteimet, 1953 után, *Sztálin* halála után indult meg. Ekkor világszerte a kommunisták, marxisták egy része elkezdett ezen elmélkedni. Ez tehát nem a személyes pályámmal és a személyes sorsommal függött össze, hanem azzal, hogy mindaddig vakon hittem a kommunista párt eszméiben, és azzal együtt elfogadtam annak elméleti megalapozásaként a marxizmust. Amikor megingott a hitem a kommunista eszmékben, a kommunista párt politikájában, a magyarországi helyzet kommunista megítélésében, akkor ezzel összefüggésben kezdődött meg önmagam-ban annak a revideálása, hogy tulajdonképpen helyesek-e az elméleti alapok. Tehát az indítékot a marxizmussal kapcsolatos nézeteim revíziójára az élettapasztalatok, a körülöttem lezajló események adták meg. Újra elővettem az eredeti Marx-könyveket, és elkezdtem olvasni olyan műveket is, amelyek Marxot bírálják.

- Nyugaton megjelent műveket?

- Igen, köztük régen írott, de ma is érvényes műveket is. Például *Böhm-Bawerk*-nek, a határhaszon-iskola egyik megalapítójának is van egy klasszikus Marx-kritikája, amelyet 1920-ban publikált. Sok más szerzőnek a művét is elolvastam, és ezek segítettek nekem ezt a kérdéskört áttekinteni. Hozzá kell még tennem: nem egyszerűen gondolkodni kezdtem azon, hogy mi a probléma Marxszal, és nem is csak a könyvekhez fordultam kritikai gondolatokért, hanem beszélgettem is Marxról egyik barátommal. Tehát ez volt az egyik folyamat.

A másik folyamat a tudományos pályám indulása volt. 1955 nyaráig a *Szabad Nép* című napilapnak, a kommunista párt központi sajtóorgánumának munkatársa voltam, majd onnét politikai okok miatt kitétek. A lap munkatársai több napig tartó taggyűlésen hevesen kikeltek a pártvezetés ellen; az akkori magyar közéletben teljesen szokatlan módon személy szerint bírálták a legfelsőbb pártvezetőket. A „*Szabad Nép* lázadását” (így nevezték akkoriban) megtorlás követte. Magas szintű döntéssel, a párt Politikai Bizottságának határozatára többedmagammal eltávolítottak a laptól, és a Magyar Tudományos Akadémia akkortájt alakult Közgazdaságtudományi

Intézetének munkatársa lettem. Ettől kezdve lettem főfoglalkozásszerű, hivatásos tudományos kutató.

– *Micsoda szerencse volt akkor ezek szerint...*

– Ez szerencse is volt, de azért ne értsük félre, mi történt. Kirúgtak, bár a körülményekhez képest az esemény aránylag szelíd kirúgásnak nevezhető. Ez már Sztálin halála után történt, amikor *Nagy Imre* kormányát leváltották, és *Rákosi* – ha csak rövid időre is – visszatért. Csakhogy ez már nem a régi Rákosi volt, hanem már a Sztálin halála utáni Rákosi, akit egyszer már félretettek a Nagy Imre-kormány idején. Visszajött, de már nem volt akkora hatalma, mint korábban. Annyiban is aránylag mértéktartó volt a kirúgás, amennyiben azokat, akiket el akartak távolítani, megkérdezték, hová akarnak kerülni. Régebben az ilyen politikai megtorlásként alkalmazott kirúgás azzal járt volna, hogy letartóztatják és a recski internálótáborba küldik az embert, vagy legfeljebb segédmunkás lehetett volna Sztálinvárosban. Erre most nem került sor. Ám így is a pártállami hierarchiában betöltött helyet tekintve erős lefokozást hajtottak végre. Ez egy újságíró-társaság volt; a legtöbben azt kérték, hogy valami újsághoz kerüljenek. És akkor ahelyett, hogy a párt központi lapjánál dolgozhattak volna tovább, valamelyik üzemi vagy vidéki laphoz helyezték őket. Tehát kevésbé rangos munkakörben, de meghagyták őket újságíróknak.

Én akkor már egy ideje abba akartam hagyni az újságírást, és kutató kívántam lenni. Az új intézet igazgatója, *Friss István* jól ismert engem, mert szakmai kapcsolatban álltam vele, amikor a Szabad Nép gazdasági rovatát vezettem. Friss kész volt felvenni az intézetbe. Ám az esetben is végbement a lefokozás. Magas beosztásban voltam a Szabad Népnél, e korszakom finisében én voltam a szerkesztőbizottság titkára, az intézetben pedig a legalacsonyabb munkakörbe soroltak, segédmunkatárs lettem, a lehető legkisebb fizetéssel. Így kezdődött a „profi” kutatói pályám.

A kérdés elejére visszatérve: még időben is van késleltetés, mert a marxizmus körüli kritikus gondolatok ébredése '53 végén, de leginkább '54-ben ment végbe, a pályaváltás pedig '55 nyarán. Mindkettő elhúzódó folyamat volt, tehát nem egyik napról a másikra valósult meg.

– *Hogyan sikerülhetett a disszertációd, A gazdasági vezetés túlzott központosítása című munka hazai, sőt külföldi publikálása az adott politikai közegben?*

– Ez bonyolult történet. A disszertációm 1956 nyarán készült el; lényegében azonos a szövege azzal, ami azután könyv alakban megjelent. A disszertációról – amint azt a szabályok előírták – megrendezték az úgynevezett kandidátusi vitát, amely maga is nagyon érdekesen alakult. Színtere az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem volt, annak az egyik nagy előadóterme. Ne felejtjük el, hogy ez pár héttel a forradalom előtt zajlott le. Elterjedt a hír, hogy nem száraz közgazdaságtani értekezés lesz napirenden, hanem olyan mű, amelynek politikai töltése van. Rengetegen jelentek meg. A vitát *Péter György*, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke vezette. Igazán sokra becsülte ezt a munkámat, és melegen dicsérte a nyilvános vitán is. Az egyik opponens *Ajtai Miklós* mérnök volt, aki akkor a könnyűipari minisztériumban dolgozott, a másik pedig *Augusztinovics Mária* közgazdász. Mind a ketten elismerően beszéltek a műről. Augusztinovics Máriával, akit akkor is, akár csak most, mindenki Gusztinak hívtak, némi vitám is volt. A méltató szavak mellett kifejtette, hogy jobb lenne, ha elméletibb lenne a disszertációm. Azt válaszoltam: ha valaki egy fontos tartós jelenségnek a fő általános vonásait emeli ki, azt én elmélet-

nek nevezném. Sokkal inkább megérdemli, hogy elméletnek tekintsek, mint azok az írásművek, amelyekben a polgárosok absztrakt munkáról és konkrét munkáról értekeznek. Számomra nem az az elmélet – hangsúlyoztam az 1956-os vitán –, amit elmélet címen tanítanak. Az igazán releváns elmélet úgy születik, hogy körülnézünk a valóságban, és annak a fontos vonásait általánosítjuk.

Mai szemmel is fontosnak érzem a következő gondolatot (ami akkor igen merész álláspontnak minősült): a tervutasításos mechanizmus zavarai csak akkor küszöbölhetők ki, ha nemcsak egyik-másik részét módosítjuk, hanem a mechanizmus egészét váltjuk fel egy jobb mechanizmussal. Itt a könyvben már megjelent az a szemlélet, amelyet később „rendszerparadigmának” neveztem el.

– *A kötet nagyon széles körű empirikus tudáson alapult, miközben elméleti szempontból is feldolgozta a témát, akkor is, ha később saját magad is naiv reformer-álláspontként illeted annak egyes állításait.*

– Igen, ez a könyv nemcsak leírja a hagyományos szocialista gazdaságot, hanem van egy fejezete, amelyben azt emeli ki, hogy milyen általános szabályosságok érvényesülnek a rendszerben. (Itt említem meg, hogy első könyvem fél évszázaddal később most újra megjelent, válogatott munkáim tízkötetes sorozatának harmadik kötetében.)

A vitát követő napokban nagyon megdicsérték ezt a munkát, az akkori Szabad Népből írtak egy lelkes hangú ismertetést a vitáról, szokatlan módon, mert nem szoktak kandidátusi értekezésekről újságtudósításokban beszámolni. Legalább egy-pár hétig tartott az elismerés.

Ám jött a forradalom s rövid idő múltán a forradalom leverése. Fordult a kocka. Röviddel ezután elkezdődött a könyv szidása és gyalázása. A könyv második kiadása, amely '90-ben jelent meg, idézeteket közöl az akkori kritikákból. Igazság szerint nem is lehet akadémiai kritikáknak nevezni azokat az írásokat, inkább a szerző elleni politikai támadásoknak. Érdemes itt külön is beszélni Friss Istvánról, intézetünk igazgatójáról. Ellentmondásos szerepet játszott a könyv történetében. A forradalom előtt lelkesen dicsérte; az intézet ranglétráján előléptetett, még a fizetésemet is megemelte. A forradalom leverése után viszont nyilvánosan, a kommunista párt politikai akadémiáján a marxizmus árulásának nevezte könyvemet. De – szerencsémre – ebben sem volt egyértelmű és következetes. Szemet hunyt afelett, hogy a könyv nyomtatásban megjelenjék. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó akkori vezetője, *Keresztes Tibor* és akkori főszerkesztője, *Siklós Margit* vállalta a publikálás kockázatát.

– *Ők saját hatáskörükben?*

– Gondolj csak arra, hogy '57-ben a pártközpontnak a legkisebb gondja is nagyobb volt annál, mint hogy arra figyeljen, milyen könyv jelenik meg.

– *Tehát a pártközpontnak nem volt arra kapacitása, hogy mindent ellenőrizzen.*

– A kiadó vezetői valószínűleg saját kockázatukra tették, vagy esetleg valakit megkérdeztek, és az a valaki rábólintott, de a könyv, azt hiszem, nem ment keresztül azokon a szigorú ellenőrzéseken, amelyek később, a kommunista rendszer konszolidáltabb időszakában jellemezték a politikailag problematikus művek kiadását.

– *Tehát ez egy dezorganizált közegben zajlott le.*

– Igen, a forradalmat követő átmeneti dezorganizáció pillanatát használtuk ki. Az első számú kockázatot magam viseltem. Ilyenkor természetesen elsősorban a

szerző az, akire lesújtanak. De azért annak is, aki átengedte, mindenféle baja eshetett volna utólag. Politikai bajba keveredhetett volna a kiadó igazgatója, főszerkesztője, sőt Friss István is. Friss Istvánnak rendkívüli tekintélye és befolyása volt a párton belül. Ő egyfelől leszidta ezt a könyvet, és árulásnak nevezte, másfelől mégis megengedte, hogy megjelenjen.

Az '56-os munkám miatt sok támadás ért. Ugyanakkor a legtöbben azok közül, akiknek tetszett, és azt a forradalom előtt nyilvánosan el is mondták, most lapultak, és nem merték megírni. (Péter György kivételt képez: ő egy igen elismerő recenziót tett közzé.) A lapulásra szép példát tudok mondani. Egyik opponensemtől, Ajtai Miklóstól, aki később a Tervhivatal elnöke lett, kértem (pontosabban üzentem neki közvetítőkön keresztül), hogy amit leírt opponensként, és írásban is átadott a Tudományos Minősítő Bizottságnak, azt adja le egy újságnak recenzióként. Nem volt hajlandó megtenni.

- *Biztos kockázatos lett volna a számára...*

- Az már erkölcsi kérdés, hogy ki mennyi kockázatot vállal, mindenesetre ő nem vállalta. Vagy megváltozott a véleménye. Akkor még tetszett neki, aztán rájött, hogy jobb, ha megváltoztatja a véleményét.

- *És külföldön hogyan jelent meg a könyv?*

- A magyar kéziratot kivitték, vagy azt is mondhatnám, kicsempészték Angliába. Azért ingadozom a „kivitték” és a „kicsempészték” szavak használata között, mert itt nem egy illegális röpiratot vittek ki, hanem olyan könyvet, ami Magyarországon nyomtatásban megjelent.

- *Könyv formában vitték ki?*

- Arra nem emlékszem, hogy a kéziratot vitték-e ki vagy a könyvet. Az biztos, hogy a fordító már a nyomtatott könyv alapján dolgozott. *Zádor István*, egy fiatal közgazdász vitte ki. Zádort nem ismertem személyesen. Nagyon lelkesen olvasta a könyvet. Amikor Angliába került és Oxfordban elkezdte tanulmányait, kapcsolatba került a nyugati közgazdaságtudomány egyik toronymagasan kiemelkedő személyiségével, *John Hicks* oxfordi professzorral (a későbbi Sir John Hicksszel, aki az első között kapta meg a közgazdasági Nobel-díjat). Hicks elolvasta a könyv rövid ismertetését. Még Budapesten készült az öt-hat oldalas összefoglalás. Magyarul írtam, és Budapesten fordították angolra. A rövid tartalmi kivonat alapján Hicks úgy vélte, hogy ez jelentős mű. Ő ajánlotta az Oxford University Pressnek, a világ egyik legtekintélyesebb tudományos kiadójának, hogy adja ki. Nemsokára kaptam egy levelet a kiadótól, amely közölte, hogy hajlandók kiadni a könyvet. Meg kellett kérdeznem Friss Istvánt, aki akkor az igazgatóm volt, mit gondol erről. Friss nem ellenezte. Egyetlen kikötése volt – és én elfogadtam ezt a kikötést –, miszerint írjak egy olyan előszót, amely azt mondja ki, hogy amit leírok, nem általános érvényű, hanem Magyarország konkrét 1956 előtti helyzetére vonatkozik. Úgy éreztem akkor, hogy helyes volt ezt az engedményt megtenni: a nyitott szemű olvasó így is megértette, miről szól a könyv – és így eljutott a világ szakmai nyilvánosságához.

- *Miként alakult személyes helyzeted a forradalom leverése után?*

- Ez az időszak a Kádár-féle represszió legnagyobb periódusa volt. A legközelebbi barátaim közül többen börtönben ültek. Volt olyan nagyon közeli barátom, aki – ahogy akkor mondták – disszidált, azaz emigrált. És az egyik, börtönben ülő közeli barátomat, *Gimes Miklóst* kivégezték, főlakasztották.

Engem 1955-ben kitétek a Szabad Néptől. Most, az újabb történelmi mérföldkő, a forradalom leverése után jött a következő kirúgás; kitétek az akadémiai intézetből. Tehát egzisztenciálisan is érintettek az események. De nem ez volt a legrosszabb. Újra és újra zaklatott a politikai nyomozó hatóság. Többször behívtak tanúskodni. Minden ilyen tanúskodásnál átéltem a szorongó érzést: sosem volt biztos, hogy kiengednek-e vagy bent tartanak.

– *Ilyenkor hivatkoztak a publikációdra is?*

– A politikai rendőrségen nem említették a könyvemet. A zaklatás témája mindig a börtönben lévő emberekkel való kapcsolatom volt.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkásságom nem volt politikailag kockázatos. Friss István politikai akadémiai előadása csak az első volt a támadások sorozatában; egymás után jelentek meg olyan írások, amelyek „az ellenforradalom ideológiai előkészítőjének”, marxizmusellenes nézetek hirdetőjének neveztek. Ezek akkor főbenjáró vétkeknek minősültek.

Az imént beszéltem arról, hogy már a magyar megjelentetés is politikai kockázattal járt. Még inkább ez volt a helyzet az angol nyelvű kiadással. Gondoljuk csak el, olyan korszakban éltünk, amikor Angliáról és Amerikáról úgy beszéltek, mint „az imperializmus fellegráiról”. Rendszeresen leveleket váltottunk a fordítóval. Számítani lehetett arra (és erről a rendszerváltás után meg is bizonyosodhattunk), hogy az ilyesféle levelezést a politikai rendőrség felbontja és elolvassa. Ezt azért mondom el, hogy érzékeltessem a légkört, amelyben éltünk, és amelyben az *Overcentralization* c. könyv készült.

KÖZELEDÉS A NYUGATI KÖZGAZDASÁGTANHOZ

– *Hogyan fordult érdeklődésed a nyugati közgazdaságtan felé?*

– Teljesen természetes, hogy amikor lezajlik a marxizmusból és magának Marxnak a munkásságából való kiábrándulás folyamata, akkor az ember nem hagy a fejében légyeres teret. Keresi azokat az elméleteket, amelyekre támaszkodhat, amelyeket a munkájában fölhasználhat. Tehát mindaddig, amíg vakhitű marxista voltam, elfogadtam a marxistáknak azt az álláspontját, hogy minden nyugati közgazdász a burzsoázia érdekeit védi, és ezért ez nem tudomány, hanem a kapitalizmus apológiája. Amikor azonban a vádlóban, az elítélőben megrendült a hitem, természetes, hogy elővettem azokat a műveket, amelyeket addig tudománytalannak minősítettek.

– *„Autodidakta egyetemed” keretei között mely nyugati közgazdászok eszméit követted különösen?*

– Az önképzéssel kapcsolatos elképzelésem az volt, hogy meg akartam tanulni azt a tananyagot, amelyet egy nyugati egyetemre járó, önmagát közgazdásznak képző fiatalember megtanul. Ezért kezdtem egy bevezető tankönyvvel, mégpedig *Samuelson* híres tankönyvével, amelyet német fordításban olvastam. Akkor nekem gyengén ment az angol, viszont jól tudtam németül.

– *Ezeket a könyveket hogyan lehetett beszerezni?*

– Volt néhány barátom, ismerősöm, akik rendszeresen jártak külföldre. Péter György volt az egyik, aki rendszeresen járt Svájcba, az ENSZ Statisztikai Bizottságába. Jó ismerősöm volt *Karádi Gyula*, a Kohó- és Gépipari Minisztérium államtitká-

ra. És volt egy harmadik jó ismerősöm, *Mihály András*, egy időben az Operaház igazgatója, aki zenészként külföldre járhatott. Ők hoztak nekem egy-egy könyvet. Ez nem volt illegális. Egy közgazdasági könyvet megvenni Nyugaton és elhozni, ez nem ugyanaz, mint egy szovjetellenes kötetet behozni. Olyat is hoztak persze nekem, Trockijt, Orwellt és másokat is olvastam. A közgazdaságtant illetően a könyvek között, amelyek beszerzését konkrétan, a szerzőt és a címet megadva kértem, két mű megismerése képezte a megalapozást. A már említett Samuelson-mű kezdőknek szánt bevezető tankönyv volt. Ezt követte egy haladóknak szóló tankönyv, amelyet *Erich Schneider*, akkoriban igen ismert német közgazdász írt. Háromkötetes, didaktikailag kitűnő tankönyv volt, amelyet szabályosan jegyzetelve megtanultam. Utána igyekeztem egy sor további könyvet megszerezni, amelyekhez a tankönyvekben találtam meg a referenciákat.

– *Fölmerült-e már akkor az összehasonlító gazdaságelméleti érdeklődésed? Vagy ez természetesen adódott?*

– Az összehasonlítás az első perctől kezdve teljesen magától értetődő volt, mivel megrendült a hitem abban, hogy a szocialista rendszer fölényben van a kapitalizmussal szemben. Több tényező rombolta a korábbi hitemet. Az egyik az, hogy láttam a bajokat, amelyeket a szocializmus idéz elő. Másfelől Péter György, aki rendszeresen járt Svájcba, elmesélte, hogyan élnek a svájciak, és hogy működik a svájci rendszer. Egy másik barátom, a már említett Gimes Miklós, aki a Szabad Nép egyik vezető munkatársa, majd a Nagy Imre-per egyik fő vádlottja és az ítélet után kivégzett három mártír egyike volt, korábban a lap külföldi tudósítójaként tevékenykedett. Gimes rendszeresen járt ki Nyugatra, és elmesélte élményeit. Tehát egyszer csak elkezdett egy másfajta kapitalizmuskép kialakulni bennem. Nekem ebben az időben nem volt közvetlen élményem, mint Péter Györgynek vagy Gimesnek, de az elbeszélések nyomán meg annak alapján, hogy elkezdtem a külföldi sajtót nyitott szemmel tanulmányozni, statisztikákat nézni, könyveket olvasni, egyszer csak megváltozott a kapitalizmusképem. Attól kezdve, hogy a szocializmusra kritikusan néztem, teljesen magától értetődő volt, hogy a kapitalizmussal össze kell hasonlítani. Abban az időben, amikor az 1957-es könyvemet írtam, föl sem merülhetett a gondolat, hogy egy publikálásra szánt tanulmányban egy szocialista vállalatot egy kapitalista vállalattal hasonlítsak össze. Mégis az ember fejében ott volt ez az összevetés. Tehát ebben az értelemben maga az összehasonlítás mint intellektuális eszköz, kutatási módszer, kezdettől fogva adott volt a számomra.

– *És ennek nyomán hogyan jutottál el az általános egyensúlyelmülethez?*

– Ez kanyargósabb út. A Schneider-tankönyvből megtanultam azokat az elméleteket, amelyek *Marshall*hoz kötődtek, és amelyek a parciális egyensúllyal foglalkoztak, majd ugyanott bevezetést kaptam a *Walrashoz* kötődő általános egyensúlyelmülethez. Ez volt az egyik irodalmi ösvény, amely *Walrashoz* vezetett. A másik ösvényen *Schumpeter* vezetett kézenfogva. *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* című könyve igen nagy hatást gyakorolt rám. *Schumpeter* bálványozta *Walrast*. Számára *Walras* volt a legnagyobb a közgazdasági elmélet történetében; az általános egyensúlyelmületet rendkívül fontosnak tekintette. Többek között *Schumpeter* könyve hívta fel a figyelmemet a lengyel *Oscar Lange* munkásságára is.

Ha az ember akkoriban matematikai közgazdaságtant tanult, elég hamar kezébe került *Leontief* input-output táblája. *Leontief* úgy magyarázza a munkáját, hogy az

egy általános egyensúlyelméleti modell lineáris alakban. Modelljének előzményeképpen hangsúlyozottan az általános egyensúlyelméletre és Walrasra hivatkozott. Még egy, saját szellemi fejlődésem tekintetében fontos könyvet emelek itt ki. Három szerző írta: *Dorfman*, Samuelson és *Solow*. Címe ez volt: *Linear Programming and Economic Analysis*. A könyv bemutatja, hogy a lineáris programozás mennyire közeli rokona az optimalizáló egyensúlyelméleti modelleknek. Ez egyszerűsített forma, mert lineáris, míg a walrasi modell egyenletrendszere nem lineáris. A Dorfman–Samuelson–Solow-könyv is abba az irányba vitt, amit *mainstream economics* elméletnek hívtak...

– ...*vagy neoklasszikus szintézisnek.*

– Szóval meg kellett tanulnom az általános egyensúlyelméletet. Később, amikor már amerikai egyetemen tanítottam, láttam, hogyan képeznek ki egy PhD-fokozatra pályázó diákokot. Ott az egyensúlyelmélettel kapcsolatos húsz-harminc órás tananyagból legalább öt órát annak szenteltek, hogy a walrasi elméletet megtanítsák. Ez benne van a tananyagban mint annak a megkoronázása. Előbb külön-külön megtaníjták a háztartások, illetve a vállalatok gazdaságtanát, megtaníjták a piac működésének elméletét, és azután összekapcsolják a részeket közös rendszerré, és elmagyarázzák az általános egyensúlyelméletet.

– *Mikor történt az, ha kötni lehet valami eseményhez, amiről az önéletrajzodban, A gondolat erejével című művedben azt írtad, hogy beleszeretted az általános egyensúlyelméletbe?*

– Amikor beleszerettem? Ez nem úgy volt, mint a Rómeó és Júliában, hogy megláttam, és egy másodperc alatt beleszerettem. Ha megpróbálnám évszámhoz kötni, azt mondanám, hogy a hatvanas évek első felében ment végbe. Tanultam az anyagot, és akkor még nem eléggé kritikusan dolgoztam fel magamban. És nem pusztán az általános egyensúlyelméletet tanultam ekkor, ami rettentően imponált, hanem ez alatt az időszak alatt igyekeztem kiképezni magam nyugati típusú közgazdásszá. A tankönyvek megismerése után sok-sok könyvet olvastam, plusz elkezdtem alkalmazni az elméletet. Mert a matematikai tervezés tulajdonképpen a nyugati közgazdaságtan alkalmazása volt.

Itt már kifejezetten – nem etikai, hanem intellektuális értelemben – álcáztuk magunkat. Nem úgy „adtuk el” munkásságunkat, amikor a matematikai tervezést propagáltuk, hogy kérem szépen, mi most átültetjük a nyugati közgazdaságtant budapesti használatra. Azt mondtuk, hogy adva van a magyar tervezés, javítsuk meg a tervezést a matematika és a számítógép segítségével. Ám a fogalomrendszer és a gondolkodási szisztéma tulajdonképpen a nyugati mainstream economics gondolatmenete volt. A mainstream economics központi eszméje ugyanis az, hogy minden döntéshozó valamilyen célfüggvényt maximál korlátozó feltételek mellett. A fogyasztó a hasznosságot maximalálja, költségvetési korláttal. A vállalat a profitot maximalizálja, és vannak technológia adta korlátok és más korlátozó feltételek. Ezekkel analóg módon a tervezési modellben valamilyen célfüggvényt maximalizálunk különböző korlátozó feltételek mellett. Tehát ez a nyugati közgazdaságtan jellegzetes megközelítésének átültetése volt olyan speciális feladatra, mint a szocialista gazdaságban folyó központi tervezés. Amikor a gazdaság egészére végzünk ilyen számítását például a lineáris programozás eszközével, amikor optimalizáljuk a beruházások allokációját egy olyan célfüggvény mellett, amely a fogyasztást maximalizál-

ja vagy a devizaegyenleget optimalizálja, akkor tulajdonképpen egy általános egyensúlyi modellel dolgozunk.

Tehát nem egyszerűen megtanultam ezt az elméletet, és intellektuálisan beleszerettem, hanem mindjárt próbálkoztam a gyakorlati alkalmazásával is. A Kornai-Lipták-féle *Kétszintű tervezés* – a munka közgazdasági értelmezését tekintve – általános egyensúlyelméleti modell volt, a walrasi modell speciális változata.

A lineáris programozás alkalmazásával párhuzamosan a kutatók egy másik csoportja egy másik matematikai-közgazdasági modellt használt fel, a már említett input-output elemzést. Nem szeretnék ebben a beszélgetésben technikai részletekben elmerülni, és ezért itt csak egyetlen igen fontos különbséget emelek ki. Az input-output modell szigorú szerkezete nem engedi meg a technológiák vagy a beruházási alternatívák közötti választást. Ha adva van az, hogy mennyi legyen a gazdasági tevékenységekből származó végső felhasználás, akkor abból kiszámítható: mi legyen a termelés mennyisége és összetétele. Engem többek között az vonzott a lineáris programozáshoz, hogy az megengedi a döntéshozó számára az alternatívák közötti választást. Kétségtelen, hogy ennek a szempontnak a jelentőségét a nyugati közgazdaságtan sugalmazta a számomra.

– *A tanulmányt 1965-ben publikáltátok.*

– Igen, mert a kutatómunkához képest a publikálás mindig egy-két év, néha még ennél is hosszabb késleltetéssel valósul meg.

A hatvanas évek közepén, kb. akkor, amikor a *Kétszintű tervezés* megjelent az *Econometricában*, kezdtek kialakulni bennem a kritikus ellenérzések az általános egyensúlyelmélettel szemben. Ez úgy zajlott le, hogy az agyam egyik felében még alkalmaztam az általános egyensúlyelméletet a matematikai tervezésben, miközben az agyam másik felében már mindenféle kétség merült fel bennem. Tehát épp alkalmazás közben kezdtem érezni az elmélet problematikus voltát. Talán az vonzott a walrasianus szemlélethez a leginkább, hogy roppant logikusnak éreztem, rendkívül tetszett a szigorúsága.

– *Valahol írod az önéletrajzodban, hogy a kristálytisztá rendszer tetszett meg neked.*

– Igen. Azok az elméletek, amelyeket eddig emlegettem, inkább verbálisak, Schumpeter teljesen verbális. A Dorfman-Samuelson-Solow-kötet alkalmaz matematikai apparátust, de inkább illusztrációként, nem ad elő zárt elméletet. A zárt elmélet mintaszerű megfogalmazása Debreu könyve: *Theory of Value* (Értékelmélet). Finomra csiszolt gyémánt; egyetlen fölösleges szó nincs benne. Debreu eredetileg matematikus volt, és francia, ami meglátszik a dolgozat francia típusú kristálytisztá logikájában. Ez rettentően imponált nekem. Olyan ideál, amelyet soha, semelyik munkámmal nem tudtam, meg sem próbáltam elérni. Nem ez lett a műfajom, de nagyon tiszteltem.

ANTI-EQUILIBRIUM

– *És hogyan jutottál el ahhoz, hogy már kívülről kritikusan szemléld ezt az általános egyensúlyelméletet?*

– Sosem vagyok teljesen kívül. Mindig félig benne vagyok és félig kívül.

– Mégis egy erősen kritikus művet hoztál létre az Anti-equilibriumban.

– Igen. A kritikára többek között a munka közben szerzett tapasztalataim készítették. A „kétszintű tervezést” megpróbáltuk a gyakorlati tervezés céljaira alkalmazni. Amikor már országos szinten, egy számszerűsített kétszintű tervezési modellel dolgoztunk, a munka csúcspontján majdnem kétszáz ember működött közre. Szektoronként szerveztünk egy-egy csapatot. Egy-egy szektormodell felépítéséhez és a vele végzendő számításokhoz szektoronként szereztünk pénzügyi támogatást a minisztériumoktól. A szektorok összekapcsolását és az országos szintű számításokat az Országos Tervhivatal támogatta. A számítások „központja” és a „szektorok” együttesen (mai kifejezéssel élve) egy networköt, hálózatot alkottak.

A kohó- és gépipari modell szerkesztője az a *Rabár Ferenc* volt, aki később az Antall-kormány minisztere lett. A világgiazi árak becslését *Tardos Márton*, a névrokonod irányította egy kis kutatócsoport élén; az ő nevét évtizedekkel később parlamenti képviselőként, az SZDSZ frakcióvezetőjeként ismerték meg. A mezőgazdasági szektorban folytatott kutatásokat *Nagy András* barátom irányította (mellesleg jegyzem meg: ő volt az, akit velem együtt távolítottak el a Közgazdaságtudományi Intézetből). Számos más, akkor még fiatal, pályakezdő kutató működött közre, akik elégedetlenek voltak a tervezés primitív, kézműves módszereivel, és érdeklődtek az új, korszerű számítási módszertan iránt. A „high tech” gyakorlati alkalmazásának egyik úttörője volt Magyarországon ez a csapat. Jó néhányan voltak ebben a társaságban, akikből később neves akadémiai kutató, egyetemi tanár vagy gazdaságpolitikus vált. A projekt nemcsak kutatás és nemcsak gyakorlati módszertani kísérlet volt, hanem nevelőiskola is.

Számomra tanulságos volt, hogy e munka közben kissé beleláltam a tervezés boszorkánykonyhájába. Megértettem, hogy itt nem egyszerűen számokkal kalkulálnak, hanem érdekek és politikai elfogultságok ütköznek össze. A színpalak mögött ágazati lobbik igyekeznek befolyásolni az előirányzatokat. Alku folyik a tervezés felsőbb és alsóbb szintjeinek munkatársai között: amit az alacsonyabb szinten dolgozó tervező túl magas előírásnak tart, az a felsőbb szintű kollégája számára túl alacsony. Sok úgynevezett „adat” valójában szubjektív becslés, tárgyilagos, elfogulatlan vagy nagyon is elfogult becslés. Az információk sok ponton torzulnak, a tervezők nem hiszik el egymás számait. Érzékelhettük, hogy a kölcsönös bizalmatlanság sokszor teljesen indokolt volt.

Az elmondottakból látszik, hogy akkor erősen foglalkoztattak a tervezés fogyatékségei, mélyebben gyökerező problémái, és ezekből fontos következtetések adódtak számomra a szocialista tervgazdaság működésére vonatkozóan. Másfelől tovább élt bennem az az 1955–56–57 körüli Kornai János, akit korábban nem a tervszámítások algoritmusai, hanem a rendszer működési mechanizmusai érdekeltek. Tehát nem az, hogy hogyan kell allokálni a beruházásokat, hanem az, hogy milyen hajtóerők működtetik az allokációs mechanizmust. A neoklasszikus közgazdaságtan azzal az igénnyel lép fel, hogy megmagyarázza, hogyan működik a kapitalizmus, hogyan működik a vállalat, a háztartás, a piac, és végső soron hogyan működik a gazdaság egésze. És ez a másik Kornai János, akit a gazdaság működése és a szocializmus megreformálhatósága érdekelt, úgy érezte, hogy a nyugati közgazdasági elmélet nem ad elég jól használható eszközöket a kezembe a problémáim tisztázására. Az általam feltett kérdések megválaszolatlanok maradtak. Nem kaptam elég jó feleletet

az ilyesféle kérdésekre: milyen ösztönzések léteznek, és tulajdonképpen mire ösztönöznek? Vagy mi a helyzet az információkkal? A neoklasszikus elmélet nem a „tervezőnek” maradt adós a válaszokkal, hanem a „mechanizmuskutatónak”. És miközben akkor nem publikáltam semmit a mechanizmusról, beleírtam az *Anti-equilibrium*-ba, hogy annak, aki a szocializmus működését mélyebben meg akarná érteni, annak az általános egyensúlyelmélet nem ad elég fogódzót. És hogy miért nem ad választ? Azért, mert nagyon absztrakt feltevésekkel indul, nagyon életidegenek a feltevések. Életidegen feltevésekből nem lehet realiztikus következtetést kapni.

Ebben az időben újra áttanulmányoztam az 1930-as években lezajlott Lange–Hayek-vitát a piaci szocializmusról. Hayek éppen ilyen alapon kritizálta Lange-t. Azt a kérdést tette fel, hogy miképpen lehet összeszedni az információkat, hogyan lehet működtetni egy egyenletrendszert, amely millió egyenletről áll. Tehát a bennem rejtőző és akkor nyomtatásban meg nem jelenő mechanizmuskutató szellemi kielégítetlensége volt az a fő hajtóerő, amely az általános egyensúlyelmélet kritikája felé vezetett.

– És akkor érlelődött meg benned az, hogy megpróbáld újrafogalmazni az elméletet?

– Itt valami olyan szerepet tulajdonítasz nekem, amire sosem vállalkoztam. Ambiciózus voltam, de nem volt akkora ambícióm, hogy én teremtem meg ezt az új elméletet. És ha figyelmesen megnézed az *Anti-equilibrium* szövegét, ezt sosem ígértem. Van egy Walras–Arrow–Debreu-elmélet. Nem ajánlok föl a könyvben egy ezzel szemben álló Kornai-elméletet. Csak azt próbálom elmondani, hogy nekem ilyen és ilyen bajaim vannak a Walras–Arrow–Debreu-elmélettel, és jó lenne valami olyan elmélet, amelyik ezt meghaladja. Elkezdtem feszegetni néhány nehéz kérdést. A mű végén pedig egy kis toborzó olvasható: emberek, lássunk neki, és próbáljuk megcsinálni az új elméletet. Az viszont nincs a könyvben, hogy íme, itt van az én elméletem. Ezt nagyon fontosnak érzem leszögezni. Az *Anti-equilibrium*-nak még a címe is mutatja, alapjában véve egy „anti”, egy kritikai mű, nem pedig új elmélet.

Az *Anti-equilibrium* három–négy fő ponton bírálja a neoklasszikus elméletet. Tulajdonképpen nemcsak az általános egyensúlyelméletet bírálja, hanem általában a neoklasszikus elméletet, beleértve az összefoglaló elmélet részeit, összetevőit is; azt is mondhatnánk: bírálja az építményt alkotó „modulokat”. Az egyik ilyen modul a preferenciarendezés, a hasznossági függvény elmélete. Ezt nemcsak az általános egyensúlyelméletben használják fel, hanem parciális modellekben is, a vállalatelméletben is, szóval nagyon sokféle célra. Tehát az egyik támadási pont a preferenciarendezés bírálata volt. Nem javasoltam helyette egy másik döntési modellt, amelyik ezt kiszorítaná. Csak annyit mondtam el, hogy szerintem hol vannak a gyenge pontjai. Mai szemmel, negyven évvel később úgy vélem, hogy miközben én csak egy-két ponton bíráltam, lehetett volna négy-öt ponton is ellenvetéseket tenni. Mások azóta bírálták más pontokon is. Az akkori bírálataimat ma is jogosnak tartom; ma is úgy látom, hogy fontos pontokat érintettem.

Egy másik ilyen támadási pont az volt, hogy a neoklasszikus elmélet figyelmét egyoldalúan az árakra, az árak információtartalmára, jelző szerepére koncentrálja. Ezzel szemben munkám szélesebb megközelítést javasolt, az egyes mechanizmusokra és rendszerekre jellemző összetett információs struktúrák tanulmányozását. Külön is kiemeltém a nem ár jellegű információk szerepét. A témának azóta óriási

irodalma keletkezett; az információ gazdaságtana néven emlegetik. Olyan nevek kapcsolódnak ide, mint *Joseph Stiglitz* és *Michel Spence*.

Egy harmadik támadási pont a piaci egyensúly értelmezéséhez kapcsolódott. Vajon a vevő és az eladó egyenlő erős-e – a walrasi egyensúly azt sugalmazza, hogy végső soron, az ingadozások átlagát tekintve egyenlő az erejük. Én viszont nemmel feleltem a kérdésre, a piacon – a rendszertől függően – a piac valamelyik oldala erőfölényben van a másik oldallal szemben. Az *Anti-equilibrium*ban a „nyomás” állapotát állítottam szembe a „szívás” állapotával. Előbbiben az eladó szinte rányomja az árut a vevőre, az utóbbiban a hiánytól szenvedő vevő valósággal kiszívja az árut a piacról. Ez az egyedüli témakör, amelyben nemcsak kritikai megjegyzéseket tettem, hanem kezdtek kirajzolódni előttem egy új elmélet körvonalai.

– *És Kenneth Arrow-nak hogy tetszett? Ő mit gondolt erről, személyesen mit mondott el neked? Az önéletrajzodban idézel egy mondatot tőle, miszerint: „Az Anti-equilibrium szép emlékoszlop lesz az általános egyensúlyelmélet sírhantján.”*

– Tetszett neki. Az idézett mondatot nyilván öniróniának szánta. Megpróbálom jellemezni, hogy az olyan tudós, mint *Arrow*, és még valaki, akit említettem az önéletrajzomban, *Tjalling Koopmans*, milyen nagyvonalú, nagyszerű emberek. *Arrow* tudatában volt a saját elmélete korlátainak. Azt mondta magában, joggal, hogy ő ennél jobbat most pillanatnyilag nem adhat. Tudta, hogy elmélete nem a végső szó, nem a teljes magyarázat, teljesen tisztában volt elmélete gyenge pontjaival. És volt benne elég nagyvonalúság ahhoz, hogy érdeklődéssel olvasson egy olyan művet, amely éppen ezeket a gyenge pontokat támadta. Ráadásul ez a mű nem is azzal az igénnyel lépett fel, hogy itt vagyok én, *Kornai János*, csináltam egy jobb elméletet. Inkább csak bírálta a meglévő elméletet. Mint amikor egy színikritikus ír egy színdarabról, akkor nem állítja, hogy ő majd megírja jobban. Csak annyit mond: ebben a színdarabban nem elég jók a dialógusok, nem elég erős a katarzis a végén és így tovább. Tehát a színikritikus kritizál, de nem okvetlenül ír jobbat. *Arrow* érdekesnek találta a kritikai olvasmányt. Azt gondolta, hogy a legtöbb témában helytállóak a kritikai észrevételek. Más kérdés, hogy ő – és sok más kollégája – akkor lett volna hajlandó félretenni az addig használt elméletét, ha valaki más egy új és jobb elméletet állít fel. Az *Anti-equilibrium* olvasásakor *Arrow* persze nem hitte azt – és ebben igaza volt –, hogy másnap elkezdik temetni az egyensúlyelméletet. Ezt vicces, önironikus megjegyzésnek szánta. Remélem, hogy ez kiolvasható volt az önéletrajzomból is. Ha nem, akkor itt van a jó alkalom arra, hogy ezt a magyarázatot hozzáfűzzem.

A történet jól szemlélteti *Arrow* nagyvonalúságát. Mindig azokat az embereket tiszteltem a legjobban, akik nincsenek elragadtatva a saját munkájuktól, hanem van öniróniájuk – és neki volt. Az igazán nagy szellemek tudják, hogy a saját munkájuk nem a végső igazság.

– *Ugyanezzel a nagyvonalúsággal Arrow is, Koopmans is a saját Nobel-díjas beszédükben állítólag megemlézték az Anti-equilibriumot vagy más műveidet.*

– Valóban, ezek a hivatkozások megtalálhatók a beszédeikben; akár le is tölthetők az internetről.

Amikor 1979-ben magyar kiadásban megjelentek *Arrow* válogatott művei, én voltam a kötet szerkesztője. Írtam egy előszót hozzá. Ő pedig írt nekem egy levelet, amelyben elmondta, milyen jó érzéssel tölti el, hogy egy olyan kritikus ember, mint

én, ennyire elismeri a munkásságát. Úgy tekintett rám, mint aki nem a személyével, hanem a munkásságával szemben kritikus. Ugyanakkor tudhatta azt is, hogy nemcsak mint embert tisztelem és szeretem, hanem a munkásságát is igen sokra becsülöm, és nagy értéknek tartom.

- *Mekkora volt az Anti-equilibrium elfogadottsága? Nyugaton hozott-e nagyobb áttörést? Az önéletrajzodban azon vívódsz, hogy sajnós nem hozott. És azon töprengsz, hogy mi kellett volna hozzá, hogy erősebb legyen a hatása.*

- Bennem volt valamilyen naiv várakozás, amely egyébként sok más szerzőben is kialakul. Olyasféle remény, amely szerint megír valamit, és utána, amikor elolvassa az olvasó, rádöbben: „végre megértettem!”; „ettől kezdve most már okos leszek; már nem így alkalmazom a hasznossági elméletet, hanem amúgy” stb. Ez a fajta reakció azonban nem következett be. Többféle hatása volt mégis, amelyről számot tudok adni. Az egyik, hogy utólag, húsz évvel, harminc évvel később többen mondták nekem, hogy amikor ők diákok vagy fiatal kutatók voltak, igenis nagy hatást gyakorolt rájuk. Ennek nyomtatásban is hangot adott például *Olivier Blanchard*, az MIT neves professzora, aki jelenleg az IMF fő közgazdásza.

- *Éppen ezt akartam mondani, hogy Blanchard szerint Franciaországban mindenki olvasta, és része lett a közös tudásnak.*

- Igen, és valószínűleg sokan olvasták Angliában és Amerikában is. Akkor létezett ez a reakció, ugyanakkor a mai generációkban már csak kevesen ismerik. Az egykori hatásra visszatérve, nem tudom lemérni, hogy csak akkor reagáltak-e rá, amikor elolvasták, akkor éppen hatott rájuk, vagy később is, tartósan is formálta-e a gondolataikat. Mindazonáltal például *Joan Robinsonra* bizonyára hatást gyakorolt. Ő, a korszak egyik legtekintélyesebb közgazdásza, a korlátozott verseny elméletének egyik megalkotója, sokszor hivatkozott rá. Honfitársunkra, a nagy angol közgazdászra, Lord Kaldorra (azaz *Káldor Miklósrá*) is befolyást gyakorolt. Robinson és Káldor annak idején a közgazdaságtan vezető művelői voltak.

1970 óta több olyan nagyon fontos közgazdasági kutatási áramlat indult el és bontakozott ki, amelyeket meg akarok említeni. Az egyik: kibontakozott a preferenciarendezés elméletének, a hasznossági elméletnek a bírálata és új döntési modellek megfogalmazása. Jelentős lépés ebben az irányban két izraeli pszichológus-közgazdász, *Tversky* és *Kahneman* munkássága. Ők többek között azzal foglalkoztak, hogy melyek azok a megnyilvánulások, amelyekben az emberek döntéshozó viselkedése eltér attól, amit a hasznossági elmélet feltételez. A Tversky-Kahneman-elemzéseket egy széles kutatási irányzat, a *behavioral economics*, a viselkedés-gazdaságtan részének szokták tekinteni; nemcsak ez a két szerző, hanem az irányzat más tagjai is igen kritikusan viszonyulnak a hasznossági elmélet feltevéseihez.

A másik, amire már az előbb nyomatékosan felhívtam a figyelmet: elindult egy új fontos kutatási program, az *information economics*.

A harmadik jelenség: kibontakoztak jelentős áramlatok, amelyek a nem walrasi egyensúllyal foglalkoznak. Ebbe tartozott akkor a Barro-Grossman-modell, továbbá a *Richard Portes* által vezetett ökonometriai kutatások.

- *A disequilibrium-elméletek, amelyekkel volt egyfajta dialógusod...*

- A neves francia közgazdász, *Edmund Malinvaud* is foglalkozott ezzel, és újra és újra feltámad másoknál is. Most a válság kapcsán is megjelennek disequilibrium-gondolatok.

Mindegyik kutatási irányzattal kapcsolatban, amelyet most említettem, nyitva hagynám a kérdést, vajon hatottak-e rájuk az Anti-equilibrium gondolatai. Lehet, hogy ha sohasem írom meg az *Anti-equilibrium* című könyvet, akkor is épp ugyan-ez a folyamat zajlott volna le. Tegyük fel tehát, hogy tőlem függetlenül is kialakultak volna az említett új áramlatok. Még ebben az esetben is el lehetne mondani az Anti-equilibrium javára, hogy előre jelzett olyan irányokat, amelyek később valóban létre is jöttek.

– *Milyen volt a hatása Magyarországon?*

– Megint csak nem tudom elég jól megmondani. Éveken át vezettem egy Anti-equilibrium-szemináriumot a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Azokra, akikkel közvetlenül érintkeztem, a diákjaimra, nyilván hatott.

– *Ez melyik években volt?*

– 1972–73–74-ben. A hallgatók egy része utólag is jó érzéssel gondol vissza a szemináriumunkra. Méltányolják, hogy írott munkáim és tanári tevékenységem kritikai szellemet oltott beléjük. Viszont van olyan egykori hallgatóm, akit ma hithű mainstream közgazdászként ismernek. Olvastam egy konferencián elhangzott felszólalását. Szerinte az *Anti-equilibrium*ban megfogalmazott kritikámmal visszatarattam őt és másokat is, hogy hamarabb fogadják el a mainstream tanait.

Volt olyan „mellékhatása” is az Anti-equilibriumnak, hogy sokan ebből a könyvből és más műveimből kezdték megismerni a nyugati közgazdaságtant. Ez furcsa kanyar. Itt éltünk a periférián egy kommunista országban, és számos nevet az én irodalomjegyzékeimből ismertek meg. Valaki soha életében nem hallotta Arrow vagy Debreu nevét, aztán amikor látta, hogy vitatkozom velük, kedvet kapott rá, hogy megismerje őket. Tehát miközben kritizáltam a főáramlat alapműveit, egyúttal közelebb is vittem hozzájuk az olvasókat. Ez olvasható ki abból a tanulmányból, amelyet *Such György* és *Tóth István János* készített a magyarországi hivatkozási tendenciákról. Ebből kiderül, hogy aki rám hivatkozik, az rendszerint sokat hivatkozik nyugatiakra is.

Kialakult egy másik elágazása is a történetnek, amelynek nem örültem. Több marxista közgazdász (többek között Friss István is) helyeselte, hogy támadom a burzsoá közgazdaságtant, holott az Anti-equilibrium leszögezi: nem azt bírálom a walsi elméletben, hogy burzsoá, hanem azt, hogy a feltevései életidegenek.

– *Beszéltél már róla most, az Anti-equilibrium kapcsán is, de a későbbi időszakra vonatkozóan is itt kérdezem: miként viszonyultál a disequilibrium-elméletekhez?*

– Ami mondanivalóm *Clowerrel*, *Barróval*, *Grossmannal* és *Portesszel* kapcsolatban volt, azt beleírtam *A hiány* című könyvbe.

– *Igen, láttam. És mit gondolsz ezzel kapcsolatban Hirschman munkájáról?*

– Még egy percre a korábbi nevekre visszatérve, *Barróval*, *Grossmannal* és *Portesszel* a fő vitám az aggregáció kérdése körül volt. A szocialista hiánygazdaság egészéről szegényes leírást ad, ha csak azzal jellemezzük, hogy aggregált túlkereslet és „repressed inflation”, elfojtott infláció mutatkozik. Az ellentmondásos részleteket elhomályosító aggregáció problémáira visszatérek a *Gondolatok a kapitalizmusról* című új könyvemben is.

Átérve a kérdés második felére: *Hirschmannak* arra a könyvére gondolsz, amelyet a fejlődő országokról írt? A *The Strategy of Economic Development*? Ez az

egyik híres könyve, és ezzel az *Erőltetett vagy harmonikus növekedés* című, 1971-ben megjelent könyvemben vitatkoztam. És van egy másik nagyszerű könyve, amellyel messzemenően egyetértek, és alkalmaztam...

- *Exit, Voice, and Loyalty – Kilépés, felszólalás, lojalitás.*

- Remek könyv! Ez utóbbival nincs vitám, sőt állandóan felmerül a gondolataimban. A jelenlegi magyarországi helyzet elemzéséhez is jól használható. De térjünk vissza az elsőként említett könyvre. Annak egyik központi gondolatát, az *Anti-equilibrium*ban használt saját szótáram kifejezésével a következőképpen foglalhatnám össze. Ha egy fejlődő országban „szívás” van, a fogyasztók nem jutnak elég áruhoz és szolgáltatáshoz, a termelők kereslete nyersanyagra, félkész termékekre, alkatrészekre, felszerelésre, gépekre meghaladja e javak kínálatát – ez a fajta disequilibrium ott nagy serkentőerőt jelent, készletet a hiány megszüntetésére, beruházásokra. Ez lendületet adhat egy tespedt, veszteglő gazdaságnak. Hirschmannak ezzel a gondolatával vitatkoztam a 70-es években, a szocialista hiánygazdaság negatív tapasztalatainak alapján.

- *A gondolat erejével című önéletrajzi kötetemben azt írod, néha úgy gondolod, bárcsak ne írtad volna meg az Anti-equilibriumot. Máskor viszont úgy érzed, hogy legjobb lenne valami orwelli trükkkel eltüntetni az 1970-es verziót, és a mai tudásoddal újraírni. Voltál olyan bátor, hogy 2011-ben új kötetet alkottál meg, a Gondolatok a kapitalizmusról címűt, amelyben ott található többek között a Hiánygazdaság, többletgazdaság, A piac elméletéről című tanulmány, és ebben újrafogalmazod a kapitalista gazdaságról alkotott nézeteidet is. Újr olvastam most ezt a munkát, és roppant érdekes volt, ahogy összefoglalod benne a kapitalista gazdaság működésének ok-okozati láncát, hasonlóképpen, mint ahogy A szocialista rendszerben is van egy ilyen jellegű ábra. Azt állítod tehát legutóbbi munkádban, hogy a magántulajdonon, önálló vállalkozókon alapuló és piaci koordináció mellett működő kapitalista gazdaságnak – függetlenül attól, hogy milyen fiskális vagy monetáris politikát folytat a kormányzat – belső tulajdonsága a többletek termelése. Tehát ugyanúgy, mint ahogy a szocializmusnak természetes velejárója a hiány megtermelése. És ezt bemutató részletesen.*

- Mivel te újra és újra visszatérsz ehhez, rendben van, beszéljünk még egypár szót az *Anti-equilibrium*ról. Nekem az *Anti-equilibrium* megírása óta ambivalens érzéseim vannak e művemmel kapcsolatban. Egyszerre, párhuzamosan jelennek meg a jó és a rossz érzések. Ez így van, amióta csak megírtam, negyvenkét évvel ezelőtt. *A gondolat erejével* című könyvemben pillanatfelvételt készítettem erről az ambivalenciáról.

Megemlítem az érdekesség kedvéért: vannak olyan közgazdászok, akik elfogadták és lelkesen üdvözölték az *Anti-equilibrium* éles mainstreamkritikáját, és most fejszóvalva, némi rosszállással fogadták önéletrajzomnak ezt a részét. Szerintük száz százalékig fenn kellett volna tartanom az akkori álláspontomat.

Ha ma kell helyzetjelentést adnom, akkor az kevésbé negatív, mint az önéletrajz megfogalmazásakor. Nem mindenki szánja rá magát önértékelésre, de aki meg szokta tenni, az tudja: az önértékelés nem álló-, hanem mozgókép. Kivéve azt, aki egyszer s mindenkorra eldöntötte, hogy mit gondol önmagáról. Nálam bizonyára mozgókép, és az élmények hatására változik.

Visszatérve beszélgetésünk fő vonalára: szóltam az önértékelés lélektani részéről. Térjünk rá a tárgyi részre. És akkor most azt mondanám el, hogy ebben a mozgófilmben milyen az *Anti-equilibrium*ra vonatkozó mai pillanatképem, jelenlegi önértékelésem. Most nem bánom, hogy megírtam. Csak ha vissza lehetne pergetni az időt, és meg lehetne csinálni azt, hogy a mai fejemmel visszamegyek 1968-ba, és elkezdek dolgozni a kézíraton, akkor más könyvet adtam volna ki a kezemből.

- *Az biztos.*

- Az akkori élmények hatására, az akkori tudásomból ennyi tellett. Tulajdonképpen eléggé kezdő voltam a kutatásban, egész kutatási pályám tizenkettedik évében írtam egy olyan munkát, amely a közgazdaság-tudomány egészéhez szól hozzá. Szörnyen...

- *...ambiciózus...*

- ...szinte rémisztően ambiciózus vállalkozás volt, olyan, mint amikor valaki, aki nem is gyakorlott kötéláncos, veszélyes magasságban, biztonsági háló nélkül végigmegy egy kötélen. Ez tulajdonképpen tiszteletre méltó. Ilyen értelemben tisztelem akkori önmagamát, de sok mindent jobb lett volna másképp tenni.

Lássunk egy példát. Összehasonlíthatom a magam mainstreamkritikáját Kahneman és Tversky munkáival. Ők, különösen kezdetben, csak egy-egy konkrét gyengeséget vettek célba, semmi egyébről nem nyilatkoztak. Ennyiben elfogadók voltak a mainstreammel. Tisztelettudók, nem ütköztek frontálisan, mint az én könyvem. Ennek eredményeképpen sokkal jobban be tudtak illeszkedni a szakmába. Én nagyon heves voltam. Ez persze inkább modorbeli különbség.

Ami az *Anti-equilibrium* hibáit illeti: van egy tudományelméleti hibája. Ezt megírtam az önéletrajzomban, és ezt fenntartom, tehát ennek nincs köze a lelki ambivalenciához, amiről pár perce beszéltem. Az a tudományelméleti hibája, hogy túlságosan egyszerűsíti a modell és a valóság viszonyára vonatkozó elvárásokat. Egy modellnek joga van eltávolodni a valóságtól, csak nem szabad több következtetést levonni belőle, mint amire a modell föl jogosít. Jogosult egy walrasi rendszert modellezni, és az elmélet alkotójának vagy interpretálójának nem kell amiatt restelkednie, hogy a modell erősen eltér a valóságtól. Joga van eltérni a valóságtól! Csak nem szabad ebből olyasféle következtetéseket levonni, hogy ehhez a modellhez erősen hasonlít a valóságos kapitalizmus. Ha a valóságos kapitalizmus tulajdonságairól reális képet akarunk adni, akkor legyünk tudatában annak, hogy a walrasi modell feltevései számos ponton életidegenek. Tehát itt van egy tudományelméleti probléma, ezt biztosan precízebben kellett volna megfogalmazni,

Most az életműsorozatom harmadik kötetében újra közöljük a Kornai-Lipták-féle kétszintű tervezési modellt. Ennek kapcsán részletesebben kifejtem ezt a gondolatmenetet.

A HIÁNY ÉS A SZOCIALISTA RENDSZER

- *Lépjünk most tovább az időben, és beszéljessünk A hiányról. Azt írtad a könyvvel kapcsolatban, hogy a 70-es évek végén olyan művet próbáltál írni, amely ugyan egyrészt minél teljesebben feltárja a szocialista gazdaság működését, de amely tartózkodik a négy legfontosabb tabu feszegetésétől. Ezekről,*

tehát a Szovjetunió és a Varsói Szerződés realitásairól, a kommunista párt uralmáról, az állami tulajdonnak a magántulajdonnal szembeni meghatározó dominanciájáról, valamint a marxizmusnak, mint ideológiának a központi szerepéről – mivel azokat nyomtatott műben nem lehet megkérdőjelezni – inkább nem írtál. Mégis rendszerszerűen bemutattad a szocialista gazdaság működését. Mikor készült el a fejedben az a váz, amelynek alapján később *A szocialista rendszer című* köteted keletkezett, amely már részletesen tárgyalta e tabukat is?

– A kreatív folyamatról szólva: a dolog nem úgy történt, hogy előttem volt az 1993-ban publikálendő *A szocialista rendszer* jövő tartalomjegyzéke, és azt mondtam magamban az 1970-es évek végén, *A hiány* írásakor: a második-harmadik-negyedik fejezetet nem tudom megírni, bár készen van a fejemben, de megírom a hetedik-nyolcadik-kilencedik-tizedik fejezetet, mert az nem ütközik tabuba. Nem így ment a dolog. Amikor elindultunk Stockholmba – mert ott írtam meg *A hiány* című könyvet –, még nem is tudtam, hogy majd a hiány lesz a téma. Az első cím, amely a szemem előtt lebegett, ilyesféle volt: *Anti-equilibrium revisited*.

– *Anti-equilibrium – újragondolva.*

– Elhatároztam, hogy újra végiggondolom az *Anti-equilibrium*ot, tehát végigmegegyek mindegyik fejezeten azért, mert azóta sok minden történt. Fontos publikációk jelentek meg, például erőteljesebben kibontakozott *Herbert Simon* munkássága.

Magam is munkatársaimmal együtt újabb kutatásokat folytattam. Megírtuk *Martos Bélával a Gazdasági rendszerek vegetatív működését*, amely az *Econometricá*-ban jelent meg. És akkor valahogy menet közben megvilágosodott a számomra, hogy tulajdonképpen legszívesebben a nyomás-szívás témakört bontanám ki. Ez volt az egyik kiindulópont. A másik, hogy ekkor fejeztem be *Keynes* főművének, a *General Theory*nak a megemésztését. Megragadott, hogy ő nem átfogó művet írt a kapitalizmusról, hanem elsősorban a foglalkoztatást elemezte. Tehát egy részjelenység vizsgálatán keresztül tudott valami nagyon lényegeset mondani a rendszer egészéről.

– *Továbbá a beruházásokról és az aggregált kereslet szerepéről...*

– És sok minden egyébről, pl. a ciklikus hullámról. Tehát valami olyan jelenséget érdemes a kifejtés előterébe állítani, amit erősen éreznek az emberek a bőrükön. A munkanélküliség ilyen volt, amikor *Keynes* főműve megjelent. Azt a tanulságot vontam le: jól át kell gondolnom, mi az, amire az új könyvben érdemes lenne koncentrálni. A szocialista országban élő emberek sokkal inkább a hiányt érzik a saját bőrükön, mint mondjuk azt az elvont jelenséget, hogy a marxista ideológia káros befolyást gyakorol a közgondolkodásra.

Nemcsak azért hagytam el a marxista ideológiával való vitát a könyvből, mert az tabu volt, hanem azért is, mert tulajdonképpen senkit sem érdekelt igazán. Viszont nyíltan beszélni az áruhiányról – ez megszólítja az embereket, mert ez mindenkit közvetlenül érint.

A hiányban meg nem írt és majd csak jóval később, *A szocialista rendszerben* megjelent fejezetek készenléti állapotáról kérdeztél. Én eszmeileg, világnézetileg, politikailag akkor már készen álltam, tehát akkor már nem voltam híve a szocialista rendszernek, már nem voltam naiv reformer, aki bízik abban, hogy a rendszeren belül kiküszöbölhető az alaphajok. Ez azonban nem azt jelenti, hogy akkor már

képes lettem volna (ha valami csoda folytán egy csapásra megszűnnek a tabuk) leülni az asztalomhoz, és megírni a politikailag „rázós” hiányzó fejezeteket is. Azok mind hosszan tartó kutatást igényeltek. *A szocialista rendszert* megalapozó kutató-sokon és magán a kéziraton hosszú éveken át dolgoztam. *A hiány* a sokkal később írott, huszonnégy fejezetből álló könyvnek, *A szocialista rendszernek* mindössze öt vagy hat fejezetét fedi le. *A szocialista rendszer* komplettebb képet adott a szocializmusról, *A hiány* ennek a képeknek csak a negyedét rajzolta meg.

Volt az a vicces mondás akkoriban, hogy „kár hozzányúlni, ez úgy rossz, ahogy van”. Akkor már elszakadtam a reformerektől. Eléggé magányos maradtam emiatt.

- *Amikor 1986–87-ben elkezdted írni A szocialista rendszert, nyilván ugyanúgy publikálni szeretted volna, mint ahogyan A hiányt is megjelentetted. Hogyan képzelted, hogy – itthon vagy akár csak Nyugaton – publikálni lehet a kötetet, ha az magában foglalja a kommunista párt és a Szovjetunió kritikus vizsgálatát?*

- A pontos évszámokat illetően úgy emlékszem, az 1983–84-es tanévben, amikor Princetonban voltam az Institute for Advanced Studynál, annak a tanévnek a végére készült el *A szocialista rendszer* első tartalomjegyzéke. Tárgyaltam a Cambridge University Press szerkesztőjével a kiadásáról. Nem pontosan az lett a végső tartalomjegyzék, de az már egy összefoglaló mű tervezete volt. A megírást illetően: újra és újra nekifutottam a könyv előkészítésének Mátraházán. Több mátraházai munkafázisom volt, még mielőtt kimentem volna Helsinkibe, ahol effektíve elkezdtem írni a könyvet.

- *Az pontosan mikor volt?*

- 1987-ben. Még ott is, mielőtt az első sort leírtam volna, kétszer vagy háromszor nekifogtam a struktúra átgondolásának. Akkor már recsegni-ropogni kezdtek a tabuk. Sok volt a szamizdat. Úgy kezdtem írni, hogy nyitva hagytam a publikálás formáját és időpontját. Elhatároztam, hogy a tabukkal nem törődöm.

A könyv több részből áll. Van egypár módszertani fejezet az elején, amelyekben a könyv céljait meg módszereit leírom, utána jön a klasszikus rendszer, majd a reformkísérletek leírása, és a végén még hozzá csatlakozott függelékként néhány gondolat az átmenetről. A második és a harmadik rész, azaz a klasszikus sztálini modell és a „reformszocializmus” képezi a könyv túlnyomó hányadát. Amikor a 15. fejezet végéig, a klasszikus szocializmus tárgyalásának befejezéséig eljutottam, fordítóim, *Brian McLean* és *Parti Júlia* fölvetették: nem kellene-e ezt önmagában publikálni? Ezeket a részeket egyébként később alig változtattam. Eddig a pontig körülbelül 1988–89-ben jutottam el. Még a berlini fal leomlása előtt, de az akkor már eléggé puha kádári Magyarországon a könyvnek ezt az első felét valószínűleg már legálisan publikálhattam volna. Ez a rész, ha a magyar történelemre vonatkoztatjuk, a Rákosi-féle időszakról szól.

- *Világos, azt akkor már akár élesen is lehetett kritizálni.*

- Igen. És van egy olyan érzésem, hogy valóban jobb lett volna ezt a részt már akkor publikálni, mondjuk *A klasszikus szocialista rendszer* címen, mert akkor nagy visszhangja lett volna, többen vették volna észre ezt a könyvet. *A hiány*nak nagyon nagy visszhangja volt, sokkal nagyobb, mint a későbbi összefoglalásnak. *A hiány* megjelenését követő héten már cikkek jelentek meg róla, meg széles körben beszéltek a könyvről az emberek. *A szocialista rendszer* ilyen értelemben nem volt szóbe-

széd tárgya, de ha ezt az első felét a könyvnek még a Kádár-rezsim idején publikálom, akkor az talán megmozgatta volna a közvéleményt. És nem a tabuk miatt késleltettem a megjelenését, ebben már nem lett volna lényegében semmi kockázat.

– *Tehát abban sem lett volna kockázat, ha a második rész megjelenik?*

– Nem a megjelentetés elé állított korlátok veszélye tartott vissza a publikálástól, hanem az, hogy a könyv nem volt még kész. Mindig azt érzem, szinte rögeszmés intenzitással: csak akkor szabad valamit kiadnom a kezemből, ha legalább a kézirat leadásának pillanatában száz százalékgig befejezettnek tekintem.

– *Közben pedig összeomlott a rendszer...*

– Igen. Azért nem publikáltam akkor a könyv első felét, mert úgy éreztem, hogy nem lehet kiadni a szocializmusról egy olyan összefoglaló könyvet, amelyben megállok Sztálin halálánál, azaz amely csak az 1917–1953-ig tartó periódusról szól. Ma már nem így látom. Ki kellett volna adni, a második részét pedig később, akkor, amikor az is elkészült. Ez egyfajta perfekcionizmus volt; legyen kerek a kötet, legyen benne mindaz, aminek ott a helye.

És a történelem kereke akkor gyorsabban forgott, mint ahogy az én tollam haladt.

– *Mindenesetre A hiány hatása jóval nagyobb volt, mint A szocialista rendszeré. Talán azért is, mert az 1980-ban, tehát még sokkal korábban jelent meg.*

– *A hiány* olyan politikai helyzetben jelent meg, amikor Magyarországon, a többi kelet-európai országban, Kínában és a Szovjetunióban szellemi és politikai forrongás folyt. Az emberek érezhetően elégedetlenek voltak a fennálló rendszerrel, és meg akarták érteni, mi az, ami őket körülveszi. Sokféle mű hatott rájuk akkor. Vegyük a magyar értelmiségieket. Nyilván sokan akkor olvasták Orwellt, a *Gulágot*, Koestlert, hallgatták a Szabad Európát, esetleg nyugati újságok is rendszeresen eljutottak hozzájuk. Ebben a helyzetben *A hiány* megvilágosító erejű írás volt. Azt a gondolatot sugalmazta, hogy az élet keserves élményeit nem esetleges okok idézik elő, nem egyik vagy másik politikus vagy bürokrata hibája következtében keletkeznek, hanem a bajok végső oka maga a rendszer. A kritika sok részlete már ott volt a fejekben, de sokan úgy érezték, hogy ennek a kötetnek az olvasása révén összeállt a fejükben a kép. Ezt az akkori nyomtatott magyarországi recenziók nem mondták ki, hiszen az még a tabuk korszaka volt. Ez az értékelés magántársalgásokból derült ki. Akkor ez volt az értelmiségi „szalonokban” folyó beszélgetések egyik gyakori témája.

– *Én akkor jártam egyetemre, és az biztos, hogy 1980-ban, amikor az első Hiány-kurzusodat tartottad, az esti időszakban, 6-kor talán, az egyik nagy előadóban, akkor roppant nagy várakozással ült ott bent mindenki.*

– Sajátos szellemi izgalom volt a könyv körül. Utólag megtudtam, hogy hasonló visszhangot váltott ki Lengyelországban, a Szovjetunióban és Kínában is.

– *Kínában százezres példányszámban adták ki A hiányt, a Szovjetunióban nyolcvanezer példányban, ha jól tudom.*

– A Szovjetunióban sokkal később jelent meg, ott kezdetben csak szamizdatban terjedt, és csak azok körében, akik tudtak angolul. Kínában lefordították és kinyomatták. Kínában sokkal előbb terjedt el, mint a Szovjetunióban.

A hiány másíkfajta erjesztő hatása a közgazdászok körében érvényesült. Sok oktató és kutató a közgazdaságtant azonosította a marxi politikai gazdaságtannal, és

azt gondolta magában, hogy ez üres szócséplés, semmit sem magyaráz meg. Nem is érdemes közgazdásznak mennie, mert ugyan mit jelent az, hogy közgazdaságtan? Abból áll-e a tudomány, hogy kimondják, mi az „alaptörvény” meg a „tervszerű fejlődés törvénye”? Te ugye még tanultál marxista politikai gazdaságtant?

– *Tanultam, persze.*

– Sok ember, akit maga a közgazdaság-tudomány érdekelt, tehát nemcsak a szocializmus meg a reform meg a politika, hanem a tudomány mint megismerési folyamat, az *A hiány*ban felismert egy a korábbiaktól merőben különböző megközelítést. Azt üdvözölte, hogy ránézünk a realitásra, a valóságos gazdasági gyakorlatra, és azt elemezzük. Nem könnyű olvasmány *A hiány*, egyetlen színes sztori sincs benne, de megtalálható benne annak élethű leírása, hogyan működik a rendszer. Nagy örömmre többen is elmondták utólag, nemcsak Budapesten, hanem Krakkóban és Sanghajban is: ettől a könyvtől jött meg újra a kedvük ahhoz, hogy közgazdászok legyenek.

– *Lenyűgözően strukturáltan, koncepciózusan építetted fel a rendszer leírását. És miként hatott ez a nyugati befogadókra?*

– Nyugaton sokan olvasták azok közül, akik Kelet-Európára, a Szovjetunióra vagy Kínára szakosodtak, tehát a Kelet-Európa-kutatók, a szovjetológusok, a sinológusok, valamint a *comparative economics*, az összehasonlító gazdaságtan művelői. Némiükre erős hatással volt. Viszont azok a nyugati közgazdászok, akiknek a figyelme a Nyugatra, a kapitalista gazdaságra összpontosult, és legfeljebb a szemük sarkából, mintegy érdekességként figyelték azt, hogy mi történik a Szovjetunióban, azokra nem hatott. Tehát semmiféle olyan intellektuális reakciót nem észleltem, hogy lám, Kornai itt valamit elmondott a szocializmusról – lássuk, van-e ebben a módszertanban vagy ebben a megközelítésmódban valami olyan, amit mi is alkalmazhatnánk a kapitalista gazdaság elemzésének módszertanában. Ezt igazából nem vártam, de titokban egy kicsit reménykedtem, hogy hátha valaki felfigyel a könyvre ebből a szempontból is. Ez nem következett be.

Ez alól egyetlen kivétel van, és ez a puha költségvetési korlát fogalmának bevezetése és az ehhez kapcsolódó elméleti munka elindítása. Ez szinte az egyetlen olyan gondolat, amelyet *A hiány* fejtett ki, és amely betört a nyugati szakma ismeretanyagába is. Ám ha előveszed *A hiány* című könyvet, ez csupán egyetlen fejezetben belül egy rövid alfejezet. Tehát az én összes akkori mondanivalóm öt vagy hat százaléka. Ha *A hiánynak* tíz-tizenöt üzenete van, akkor a puha költségvetési korlát elmélete ezek közül csak az egyik. De hogy a többi kilencet vagy tizennégyet is komolyan átgondolták volna, tehát hogy mint módszertant, mint szemléletmódot, mint rendszerparadigmát, mint tudományfilozófiát alkalmazták volna a saját problémáikra, vagy hogy egyéb, a kapitalizmusra vonatkozóan is munkaképes mondanivalóit is észrevették és használták volna – sajnos ilyen értelemben a könyv nem tört át és nem gyakorolt mély befolyást, hatást a közgazdászszakma egészére.

– *És hogyan alakult A szocialista rendszer sorsa? Vagy már csak azért sem hatott, mert az már a berlini fal leomlása után jelent meg?*

– A berlini fal leomlásakor mindenestre nem rohantam az addig kész részeket kiadni, hanem befejeztem a könyvet, és amikor úgy éreztem, hogy kész, akkor még megírtam tizenöt olyan oldalt, amely már a rendszerváltás utáni időszakra vonatkozott. A megíráshoz kellett egy bizonyosfajta önfegyelem, aszkézis. Miközben min-

denki mást csak az érdekelt, hogy mit kell csinálni az átmenettel, aközben én még mindig a „befejezett múlt idővel” foglalkoztam. (Közben persze kapacitásom felével én is az átmenettel foglalkoztam – de ez majd bizonyára szóba kerül a beszélgetésünkben.)

Amikor lettettem a pontot az utolsó mondat végére, párhuzamosan több kiadónak ajánlottam fel. Tíz vagy még annál is több kiadótól, köztük a világ legtekintélyesebb tudományos kiadóitól érkezett igen hamar a pozitív válasz: készek azonnal kiadni. Külön-külön is vállalkoztak volna rá, de a javaslatomra együttesen adta ki a Princeton University Press és az Oxford University Press.

– *Vagyis a tudományos kutató lelkiismerete győzött!*

– Úgy éreztem, hogyha akkor nem írom meg, később már nem leszek rá képes. Az imént arról beszéltünk, hogy az azonnali hatást tekintve *A hiány* sokkal nagyobb visszhangot keltett, mint *A szocialista rendszer*. De évtizedek együttes tapasztalatát tekintve módosulnak az arányok. *A szocialista rendszer* a legtöbbet idézett művem. Sokan azért hivatkoznak rá, mert ezt tekintik egy lezárt történelmi korszak definitív összefoglaló leírásának. Egy-egy szerteágazó téma összefoglalására nagy szüksége van sok kutatónak és tanárnak.

A politizáló értelmiség, különösen a fiatalabbak körében mostanában újra és újra feltámad a sóvárgás a szocialista rendszer után. Ez összefonódik nosztalgiaérzésekkel, különösen Magyarországon, a finisben aránylag már szelídebb Kádár-rezsim után. „Csak a szépre emlékezem” – amint azt a sláger mondja. Ezért fontos ma is a szocialista rendszer tulajdonságainak megismerése és megértése.

HIÁNYGAZDASÁG – TÖBBLETGAZDASÁG

– *Most a művek kronológiai sorrendjét megbontva, előreugrom az időben, mert szorosan kapcsolódik eddigi témáinkhoz, az Anti-equilibriumhoz és A hiányhoz: izgalmas, ahogy a Hiánygazdaság – többletgazdaság című új könyvedben bemutatod a piaci koordinációs mechanizmus két jellegzetes állapotát. Ötféle elnevezést idézel, amely öt különböző oldalról jellemzi a kétféle állapotot. Beszélsz (1) hiánygazdaságról avagy többletgazdaságról, (2) erőforráskorlátos avagy keresletkorlátos gazdaságról, (3) túlkeresleti avagy túlkínálatti gazdaságról, (4) eladók avagy vevők piacáról, valamint (5) szívásról avagy nyomásról, mint a piac jellegzetes, egymással ellentétes állapotairól. Körüljáród, miként ragadhatók meg ezek az állapotok különböző szempontokból: az első dimenzió azt nézi, hogy a feleknek általában mely intenciói nem teljesülnek, a második azt, hogy jellemzően melyek a tranzakciót meghatározó effektív korlátok, a harmadik azt, hogy melyik oldal rövidebb és melyik hosszabb, a negyedik azt, hogy milyenek az erőviszonyok, az ötödik pedig azt, hogy mennyiben irányulnak a felek erőfeszítései az áruk magukhoz szívására avagy az áruk átnyomására. Tehát szépen áttekinted ezeket az egymást kiegészítő viszonylatokat.*

– Igen, ezekből a nézőpontokból próbálja az új kötet megragadni a kapitalista és a szocialista gazdaság jellegzetes vonásait. Ebben az értelemben az új könyv visszatérés az *Anti-equilibrium*hoz. Jól látod, hogy évtizedeken át volt egy vezérfonal,

amelyet tulajdonképpen sosem ejtettem el; volt egy rejtvény, amelynek megoldása mindvégig izgatott. Az *Anti-equilibrium*ot követte *A hiány*, amelyben az ellentétpár egyik alkotóelemével, a szocialista rendszerrel foglalkoztam (bár már akkor is ott járt a fejemben az ellentétpár másik alkotóeleme, a kapitalizmus). Most, a *Hiánygazdaság – többletgazdaságban* áttettem a hangsúlyt a másik oldalra, a kapitalizmus természetének a vizsgálatára (most meg a szocialista rendszer vette át az összehasonlítási alap funkcióját).

– Milyen legfontosabb nyugati szerzőkre támaszkodtál, kiket integráltál munkádba? Mennyire érzed úgy, hogy sikerült megnyugtatóan leírni a kapitalizmus e sajátosságait? Milyen visszajelzéseket kaptál? Egy egész oldalas táblázatot készítettél arról, hogy milyen fő áramlatokból milyen mozzanatokot vettél át. Ez szerintem teljesen természetes, és nem baj, hogy eklektikusnak mondd magad.

– Most már nem azt mondom magamról, hogy eklektikus vagyok. Inkább azt, hogy ez a mű szintézis kiépítésére törekszik.

Az „eklektikus” szónak van némi pejoratív csengése. Hogy az interjú olvasói számára világosabb legyen, miről beszélünk: néhány korábbi művemben valóban azt mondtam magamról: nem szégyellem, hogy eklektikus vagyok. Nem csatlakozom valamelyik áramlathoz, támadva a többit, hanem ebből is átveszek valamit, abból is átveszek, és ha ez eklektikus, ám legyen, akkor vállalom ezt a minősítést. Ezekben a kijelentésekben volt némi önirónia. A mostani igyekezetem ambiciózusabb. Arra törekszem, hogy a hiány, többlet, túlkereslet, túlkínálat témakörrel foglalkozó pozitív kutatásokból egyesítsem mindazt, ami ezekben egymással összefér. Tehát minél szélesebb intellektuális szövetségi bázist szeretnék kiépíteni. Szövetségeseket keresek olyan összebékíthetetlennek látszó iskolákban, mint az osztrák iskolában, amelyik gyűlöli a marxizmust, és a marxista iskolában, amelyik gyűlöli az osztrák iskolát. Mind a két áramlatban megtalálni vélem azt, ami a javasolt pozitív szintézisbe jól belefér. Nem tudom itt most ebben az interjúban a teljes listát elmondani. Az általam említett táblázat felsorolja azokat az elméleteket, amelyek saját elméletem előzményének minősíthetők.

Ha a kutatást folyamatnak tekintjük, amelyben egy gondolat kifejlődik, és utólag az ember megpróbál visszatekinteni a saját gondolatai megszületésére, akkor nem mondhatnám azt, hogy ennek a táblázatnak minden eleme irodalmi forrásom volt. Forrás abban az értelemben, hogy elolvastam, fejemre csaptam, és azt mondtam magamnak: „lám, tényleg, ebből ez és ez következik”. Az igazság az, hogy a táblázatban felsorolt művek egy része közvetlenül hatott rám, elolvasásuk szellemi élménye nyomán formálódott ki a véleményem. Másik részüket nem ismertem. Csak utólag, amikor a véleményem már kiforrott, akkor igyekeztem lelkiismeretesen megtalálni minden olyan művet, minden olyan áramlatot, amelyekkel a könyvben tárgyalt kérdéseket illetően egyet tudok érteni. Tehát ez nem úgy történt, hogy előzetesen már olvastam mind a hús vagy huszonöt művet, és annak nyomán fogalmaztam meg az álláspontomat. Egy részüket már csak a szinte kész könyvkézirat stádiumában vettem elő. Csak a lista felét ismertem korábban, de már ugyanaz volt a véleményem.

– Inkább illeszkedéseknek lehetne hívni a felsorolt művek közti kapcsolatot.

– Igen, ezek azok a gondolatok, amelyekkel a vizsgált téma vonatkozásában egyet tudok érteni. Például a munka közben jöttem rá, hogy korábban nem olvas-

tam kellő figyelemmel a posztkeynesiánusokat. Amikor azonban a *Hiánygazdaság – többletgazdaság*on dolgoztam, magamtól rájöttem, meg szoltak is nekem az első kéziratváltozatok olvasói, hogy fejtegetéseimnek vannak átfedései a posztkeynesiánus elméletekkel. És akkor elolvastam, rábólintottam, elismervén, hogy tényleg vannak átfedések. Annak idején olvastam, de nem eléggé figyeltem oda, hogy gondolataim több ponton érintkeznek *Kalecki* eszméivel.

Talán így világosabbá vált, miért nem használom szívesen ezekre a relációkra a „forrás” kifejezést. Inkább így fogalmazok: a listámban szereplő iskolák azok, amelyekkel a tárgyalt téma vonatkozásában (ezt hangsúlyozom: nem mindenben, csak a szóban forgó témában) egyet tudok érteni, akiket szellemi szövetségeseimnek tekintek.

A gondolatmenetet meg is lehet fordítani. Ha elolvassa könyvemben ezt a részt mondjuk egy doktriner keynesista, akkor lehet, hogy meglepődéssel nyugtázza az átfedést, de esetleg hozzáteszi: én tulajdonképpen jó néhány tételt, amit Keynes állított, nem vettem figyelembe, vagy sok mindent másként értelmezek, és ez nem helyes, mert hiszen mindazt el kellene mondanom, amit a keynesisták tanítanak. És akkor jöhet az osztrák iskola híve, aki ugyancsak elégedetten nyugtázza, hogy én átvettem ezt vagy azt, vagy hogy a nézetem ebben vagy abban egyezik az övékkel, de megint csak úgy véli, hogy nem vettem figyelembe azt, amit az osztrákok mindig is állítottak, és rosszallólag csóválja a fejét, hogy sok tételt meg sem említek *Mises*, *Hayek* és örököseik tanaiból. Az a szituáció, amelyben az ember sok mindenkivel egyetért bizonyos kérdésekben, magában foglalja azt is, hogy ugyanezekkel nem ért egyet más kérdésekben.

Ez két dologhoz vezethet. Az egyik az, hogy mindenkinek tetszik egy kicsit, de ahhoz is vezethet, hogy senkinek sem tetszik úgy igazán. Ez a veszély teljesen fennáll. Lehet, hogy miközben széles intellektuális szövetséget szeretnék építeni, végül is egyedül maradok.

- *Azt olvastam ki a könyvedből: jólesik neked, hogy ezúttal a mainstreamhez is, meg egyes heterodox irányzatokhoz is széles fronton kapcsolódsz.*

- Számomra valóban jó érzés, hogy itt sokfelé ágazó kapcsolódást látok, de hogy felismerik-e és helyeslik-e ezt a törekvésemet, azt nem tudom. Meg aztán túl rövid volt az idő, ami a könyv magyarországi megjelenése óta eltelt.

- *Van érdeklődés a könyv mondanivalója iránt.*

- Ezt örömmel érzékelem. Amikor az erről a könyvről szóló kurzusomat meghirdettem a Corvinus Egyetemen, akkor – noha eredetileg kis létszámú kurzust akartam – kétszázan jelentkeztek. Tehát nem az érdeklődést hiányolom. Más a probléma. Nem kaptam a magyar közgazdászszakma részéről elég nyomatékos visszajelzést arról a konkrét gondolatomról, hogy a *Hiánygazdaság – többletgazdaság* egy nagy csavarintás a mainstream gondolati vezérfonalán. A szokványos közgazdász gondolatmenetétől való lényegbevágó elfordulást ezúttal halk hangon adom elő. Ám amit elmondok, az több ponton lényegesen eltér a standard egyensúlyi szemlélettől és attól a látásmódtól, ahogy a közgazdászszakma nagy része a kapitalizmusra tekint. A magyar kollégák erre még nemigen reagáltak.

- *Van-e nyugati visszhang?*

- A könyv még csak ezután, előreláthatólag még ebben az évben, 2013-ban jelenik meg angolul. Néhány hozzám közel álló közgazdásznak megmutattam. Nekik

tetszett. Ez azonban nem reprezentálja a kedvező és kedvezőtlen reakciók várható eloszlását. Nem a potenciális intellektuális ellenfeleimtől kértem előzetes kommentárokat. Minden készülő munkámat alávetem önkéntes baráti „előlektorálásnak”, többek között azért, hogy ne maradjon valamiféle szakmai baklövés, félreértés a kéziratban, meg ne maradjon ki lényeges hivatkozás. Kaptam is hasznos észrevételeket és baráti biztatásokat néhány nyugati kollégától. Ezekre a hozzászólásokon azonban nem mérhettem be azt, hogy mit fog mondani a könyvemről egy szenvedélyes Lucas-hívó vagy egy extrém keynesista.

Mialatt a mi beszélgetéseink több hónapos intervallumoktól megszakítva lezajlottak, a könyvet elfogadta publikálásra az Oxford University Press. Ez külön személyes öröm a számomra, hiszen ők adták ki angol nyelven legelső könyvem, a kalandos úton hozzájuk jutott *Túlzott központosítást*. Az új könyvet négy anonim lektor is olvasta, és igen kedvezően nyilatkoztak. Jók az előjelek – a többit majd meglátjuk. Itt állok, immár nem olyan nagyon fiatalon, és mégis, mintha egy első műves szerző volnék, izgatottan várom, milyen lesz a visszhang.

– *Az új könyvedben a piac két oldala közötti aszimmetriáról írsz. Hogyan viszonylik ez a fogalmi keret az elterjedt „equilibrium versus disequilibrium” fogalompárhoz? Hogyan alakult munkásságodban az egyensúly fogalmának értelmezése?*

– A probléma az, hogy az egyensúlynak nincs egyetlen általános, univerzális definíciója. Maga a szó onnan jön, hogy ha a mérleg két oldalára azonos súlyt teszünk, akkor a mérleg egyensúlyban van. Egyenlő súlyok – erre utal mind a latin, mind a magyar kifejezés. A fogalomhoz társuló állapot világos, a szó kimondása kézenfekvő asszociációkat indít el. Ám ha ennél pontosabb meghatározást akarunk, akkor kiderül: ahány modell és ahány elmélet, annyi egyensúlyfogalom. A fizikában sincs általános egyensúlyfogalom, hanem például a newtoni mechanikán belül is van egy egyensúlyfogalom, és a termodinamikában is van. Mindig a konkrét gondolati építményen belül lehet csak definiálni az egyensúlyt. A közgazdaság-tudományban ugyanez a helyzet. A mai nem közgazdász átlagembernek, aki újságot olvas, az egyensúly szóról leginkább a költségvetési egyensúly jut eszébe. Volt idő, amikor Magyarországon még szokás volt figyelni a fizetési mérleg egyensúlyára. Meglepő módon ezt a problémát szinte nem is ismerik már, pedig ez is alapvető egyensúlyi mutató. És akkor itt van a piaci egyensúly fogalma, amelyről most már ennek a beszélgetésnek a keretében is ismételtelen szó esett. A walrasi modellen belül akkor beszélhetünk általános egyensúlyról, amikor a nettó túlkereslet minden piacon zéró. Ezzel a fogalommal, tehát a modell absztrakt világán belül definiált egyensúlyi fogalommal semmilyen probléma nem lehet. Itt a definíció precíz és egyértelmű.

A dolgot tovább komplikálja, hogy nem pillanatképeket nézünk, hanem folyamatokat, tehát dinamikus rendszerekről gondolkodunk. Ilyenkor az egyensúlyi pályát úgy szokás definiálni, hogy az a rendszernek egy „állandó állapota”, angolul *steady state*. Könnyen érthető példa erre *Neumann János* híres növekedési modelljének egyensúlyi pályája. A Neumann-modell absztrakt világában a gazdaság akkor növekedik egyensúlyi pályán, ha minden szektor azonos ütemben nő, és a növekedés üteme is állandó. És itt már eljutottunk az egyensúly fogalmával kapcsolatos igen mély elméleti problémákhoz. Neumann, aki zseniálisan okos ember volt, pontosan tudta: a valóságos gazdaságban nem azonos valamennyi szektor növekedési üteme,

és a gazdaság egészének növekedése is hol gyorsul, hol lassul. Éppen a fejlődés lényege maradt ki a képből, az ugyanis, hogy valójában egyes szektorok az átlagosnál gyorsabban növekednek, mások meg elsorvadnak.

Amikor negyven évvel ezelőtt a könyvemnek az *Anti-equilibrium* címet adtam, akkor sem az equilibrium absztrakt fogalmának a használhatóságáról akartam írni, mert számtalan összefüggésben helyes és szükséges e fogalom használata. Mondanivalóm lényege az volt, amit ebben a mostani könyvben talán sikerül meggyőzőbben kifejtetni: szerintem sem a szocializmust, sem a kapitalizmust nem jellemzi a kereslet és kínálat egyenlősége, még a kisebb-nagyobb ingadozások sem a kereslet és a kínálat egyenlősége körül mennek végbe.

Szerintem a két oldal közül valamelyiknek túlsúlya van. A többletgazdaságra a többlet jellemző, a hiánygazdaságra a hiány. Jobb lett volna, olvasóimat kevésbé zavarta volna meg, ha következetesebb vagyok a szóhasználat tekintetében, és mindig ugyanazt a terminológiát alkalmazom egymást követő munkáimban. Az egyensúlyt illetően némileg ingadoztam a terminológia megválasztásában. Még az is megfordult a fejemben, egyáltalán használjam-e az equilibrium szót, vagy küszöböljem ki a szótáramból.

- Az egyensúly és az aszimmetriák viszonyait a Hiánygazdaság - többletgazdaság című kötetben gondosan körüljártad, és mondanivalódat összefoglaltad. Az a benyomásom, hogy most az interjúban a könyvhöz képest továbbmentél. Most határozottabban jelentetted ki, hogy az írásodban egy új elmélet körvonalai jelennek meg, a kapitalizmus működési módjának egy új modelljét vázolod fel.

- Érdekes, hogy neked mint figyelmes olvasónak ez a benyomásod. Nem csak az számít, hogy egy szerző mit akar sugalmazni. Legalább annyira fontos vagy talán még fontosabb, hogy az olvasó mit olvas ki a könyvből.

A kötetben foglalt elmélettel kapcsolatos kérdésed elég nehéz tudományfilozófiai vagy tudományelméleti problémát érint: mikor mondhatjuk egy gondolatra, egy megállapításra, egy tételre, hogy „új”?

- A Kuhn-féle értelemben?

- Abban az értelemben, hogy csak akkor új, amikor forradalmian más, mint minden korábbi elmélet, és egy egész diszciplínát felforgat és forradalmasít, vagy megérdemli-e az „új” jelzőt az olyan hozzájárulás is, amely bizonyos fokig folytatása korábbi gondolatmeneteknek és kutatási programoknak, valamilyen alapból indul ki, de az elmélet egy fontos ponton „meg lett csavarva”? Tehát ha az egyik elmélet nyolc tételből állt, és akkor valaki azt mondja, hogy hat tételt megőrzök, de kettőt, két lényegeset, változtatok, akkor ez „új”-e?

Az újdonság sok esetben abban áll, hogy az úttörő kutató olyan felismeréseket és tudásanyagokat, amelyek eddig más-más helyeken, pl. különböző diszciplínákban vagy aldiszciplínákban voltak jelen, egyesít egymással, integrálja őket. A modern tudománytörténetben gyakran találkozunk ilyesféle fejleményekkel. Korábban is voltak ismeretek külön az agyról és külön a számítógépről. A két kutatási program összekapcsolása nagy előrelépést hoz: a számítógép ismerete segíti az agy megértését, és az agy ismerete segíti a számítógép fejlődését. Vagy egy másik példa. A marxizmustörténet szakértői mindig hangsúlyozták, hogy Marx integrálta Hegel, Feuerbach és az utópista szocialisták gondolatait. Mégis bizonyos, hogy Marx elmélete más, mint bármelyiké a három közül, új az előzményekhez képest.

Minden gondolatnak van előzménye. Még egy olyan zseniális, a tudomány történetében valóban új korszakot nyitó, forradalmi jelentőségű nagy elméletnek, mint a *Darwiné*, is vannak előfutárai. Tehát az, hogy egy elméletnek vannak forrásai vagy előzményei vagy ihletői, az természetes. Önmagában is fontos és izgalmas intellektuális teljesítmény, ha a kutatónak sikerül különböző területekről összegyűjteni különféle elgondolásokat, megfigyeléseket és módszereket, és képes azokat egyesíteni, egymással összeforrasztani.

AZ ÁTMENET GENEZISE

– Lépjünk át az akadémiai elmélet világából a gyakorlat világába. A rendszer-váltásról és az átmenet gazdaságelméletéről és gazdaságpolitikájáról szólva: mennyiben ért meglepetésként a szocialista gazdaságok összeomlása?

– Az a tény, hogy az összeomlás előbb-utóbb be fog következni, nem okozott meglepetést. Minden írásom, amely a klasszikus sztálini rendszertől eltávolodó, poszt sztálini reformkísérletekről szól, azt bizonygatta, hogy ez egy inkoherens, ellentmondásokkal teli rendszer, akkora belső feszültségekkel, amelyek nem tarthatók fenn hosszú ideig. Szemem láttára zajlott le az erózió; olyan közgazdászok, akik őszinte hívői voltak a szocializmusnak, sorra elfordultak tőle. Nagy élményem volt, hogy találkoztam Moszkvában a 80-as évek közepén *Jegor Gajdar*ral, aki a Szovjetunió összeomlása után miniszterelnök lett, és aki találkozásunk idején még a *Kommuniszt* című folyóirat szerkesztője és Gorbacsov egyik tanácsadója volt. Azt gondolta volna az ember, hogy Gajdar olyasvalaki, aki mélyen hisz a kommunizmus eszméjében, és fenn akarja tartani a szovjet rendszert. A szállodai szobánkban látogattott meg, és mutogatással azt javasolta: ne itt folytassuk a beszélgetést, hanem menjünk ki az utcára. A szállodai szobát bizonyára lehallgatják. Gajdar nagyon másnak bizonyult ebben a beszélgetésben, mint amire számítottam. Mélyen kiábrándult a szocializmusból, és kereste az intellektuális fogódzókat.

Eszmetársi és baráti kapcsolat alakult ki közöttünk. Sokszor hivatkozott munkámra, többször találkoztunk. Itt jegyzem meg lábjegyzetként, a *Gondolatok a kapitalizmusról* megjelent oroszul is, mégpedig az ő intézete, amelyet halála után Gajdar Intézetnek neveztek el, vállalkozott a kiadásra.

Tehát érzékeltém az eróziót. Ám ellentétben azokkal, akik azt mondják, hogy ők bezzeg megmondták, hogy mikor jön az összeomlás, én nem állítanám magamról ugyanezt. Nem tudtam volna előre megjósolni, hogy mikor következik majd be a fordulat.

A rendszer nem azért omlott össze, mert a gazdaság állapotát nem bírták elviselni az emberek, és fellázadtak. Vagy ahogy manapság szokták mondani: nem azért, mert a rendszer csődöt mondott. Az összeomlásnak több oka volt, közrejátszottak benne politikai, katonai, gazdasági és társadalmi tényezők. És az, hogy e különböző tényezők hatásainak konstellációja pontosan mikor vezet drámai összeomláshoz, szerintem nem jósolható meg.

– Tehát több tényező eredménye volt az összeomlás.

– Igen, de ezen belül elsődlegesnek azt a jelenséget tartom, amit a Gajdar-találkozás jelképezhetne.

Valószínűleg azelőtt is fölényben voltak az amerikaiak, de nem az a kulcskérdés, hogy *Reagan* rátett még két lapáttal a fegyverkezésre – van ugyanis olyan amerikai elmélet, hogy tulajdonképpen *Reagan* buktatta meg a szocializmust. Ennél erősebb hatása volt annak, hogy a politikai rendőrség, a KGB vezetői és helyi munkatársai kezdtek arról írni, hogy az emberek meg vannak zavarodva. Amikor egy olyan magas pozícióban lévő bizalmas tanácsadó, mint *Gajdar*, azt érzi: hát itt a vég, akkor már valóban itt van. Szerintem akkor került sor az összeomlásra, amikor a szocialista rendszer uralkodó rétegének hite a saját rendszerében, elhivatottságában, a szocializmus fölényében, uralmuk legitimitásában megrendült. Nem tudtam volna megmondani az összeomlás időpontját, mert nem tudtam, senki sem tudhatta, hogy hány *Gajdar* van az országban és a tágabban értelmezett szovjet birodalomban.

Persze nem mindenki ért egyet ezzel a nézettel; vannak, akik egész mással magyarázzák az összeomlást. Például azzal, hogy ekkor már igen erős volt az ellenzéki mozgalmak, a disszidensek nyomása; *Szaharov*, *Szolzszenyicin*, *Havel* és az ellenállás többi hőse buktatta meg a szovjet rendszert. Bizonyára ez is fontos szerepet játszott. A magam részéről azonban úgy vélem, hogy ez a valamikor kemény rendszer belülről összelottyadt, mert csalódottan elfordultak tőle egykor lelkes hívei.

Ez egyébként fontos és aktuális tanulság. Nem csak nyílt ellenállástól eshet szét egy erőszakos, represszív rezsim. A belső erózió is eljuttathatja addig a pontig, amely után már nem képes tovább uralkodni. A rezsim akkor kerül a felbomlást hozó végállapotba, amikor a saját emberei sem állnak ki mellette.

INDULATOS RÖPIRAT

– *Amikor elérkezett az átmenet kezdete, akkor jó néhányan megfogalmaztak koncepciókat arra vonatkozóan, hogy milyen módon lehetne legjobban áttérni a kapitalista piacgazdaságra. Te az elsők között írtál egy komoly munkát Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében címmel. Hogyan foglalnád össze az álláspontodat, és az miben tért el másokétól?*

– Az *Indulatos röpirat* volt az első könyv, amelyik e témában megjelent. Nem az első megszólalás, de az első könyv. Nem sokkal később nyugati szerzők további könyveket publikáltak.

– *A magyar kiadás '89-ben jelent meg?*

– Igen, '89-ben.

– *És az angol?*

– Az angol '90-ben jött ki. De persze ez az egy év is számít. Úgy kell elképzelni eze-ket a hónapokat, hogy én ekkor ingáztam Budapest és Amerika között. Az *Indulatos röpirat*ot Budapesten írtam, de még a közvetlen visszhang lecsengése előtt már kint voltam Amerikában. Sok olyan emberrel találkoztam személyesen, akik rövidesen hangadóvá lettek a posztszocialista átmenet ügyében és a nyugati közvélemény tájékoztatásában. Hogy néhány nevet említsek: *Jeffrey Sachs*, *Olivier Blanchard*, *Larry Summers*, *Stanley Fischer* akkor még valamennyien Cambridge-ben voltak a közgazdaságtan professzorai. Gondolj arra, hogy Cambridge-ben található

a Harvard és az MIT, és ennek a szellemi akadémiai közösségnek a tagjai gyakran összejárnak. Meghívtak az IMF-hez előadást tartani az átmenet problémájáról, találkoztam a Világbank vezető közgazdászaival. A Világbank tanácsadóként foglalkoztatott talán egy éven át.

- *Ekkor alakult ki a „washingtoni konszenzus”?*

- Igen is, meg nem is. A „washingtoni konszenzus” kifejezést *John Williamson* amerikai közgazdász használta először. Tíz pontban foglalta össze azokat a gazdaságpolitikai ajánlásokat, amelyek a washingtoni székhelyű nemzetközi szervezetek közgazdászai körében elfogadottaknak tekinthetők. (Figyelem, John Williamson nem tévesztendő össze *Oliver Williamson*nal, a Nobel-díjas institucionalista közgazdással.) John Williamson eredeti fogalmazványa, amelyet tudomásom szerint 1989-ban nyújtott be egy megbeszélésre, kifejezetten a Latin-Amerikában végbemennő intézményi átalakulásokra vonatkozott. Eredetileg az ő dokumentumában megfogalmazott ajánlások egyáltalán nem foglalkoztak a szocialista rendszer felbomlását követő transzformációval. A Latin-Amerikában szerzett tapasztalatok és a Williamson írását követő első viták nyilván hatást gyakoroltak számos olyan nyugati közgazdászra, aki azután szerepet vállalt tanácsadóként, elemzőként, tévékommentátorként a kelet-európai átmenet ügyeiben.

Ami mármost a mi beszélgetésünk témáját illeti, itt szó sem volt igazi konszenzusról. Ellenkezőleg, alapvető kérdésekben éles viták folytak az ügy iránt érdeklődő nyugati közgazdászok között. Voltak persze kérdések, amelyekben teljes vagy majdnem teljes volt az egyetértés. Ám ez sem úgy alakult ki, hogy valaki megírt volna egy dokumentumot, azt megvitatták volna, majd közös elhatározásra jutottak. Sokan sokféle helyen jöttek össze, vitatkoztak egymással. Vitatkoztunk, mert nem is egy ilyesféle beszélgetésben, értekezleten, konferencián én is részt vettem. Zártkörű beszélgetések és nyilvános megszólalások nyomán jutott ez a laza csoportosulás részleges egyetértésre – miközben újra és újra felszínre kerültek a nézetkülönbségek, újra és újra kitörték az intellektuális csaták.

Jeffrey Sachs, e csoportosulás egyik vezető alakja elolvasta az *Indulatos röpirat* első angol nyersfordítását, és részletesen hozzászólt, sok figyelemre méltó tanácsot adott, amelyek egy részét elfogadtam, más részét nem. Sachsszal közösen rendeztünk egy konferenciát Helsinkiben a posztoszocialista átmenetről. Mi állítottuk össze a meghívandók listáját. Rajtam kívül két magyar volt jelen: *Bauer Tamás*, aki később sok éven át az SZDSZ színeiben volt országgyűlési képviselő, most pedig a Demokratikus Koalíció alelnöke és *Bod Péter Ákos*, aki később az MDF tagja, az Antall-kormány minisztere, majd a Magyar Nemzeti Bank elnöke lett, most pedig egyetemi tanár. Több posztoszocialista országból jöttek a résztvevők; majdnem mindenki később miniszter vagy vezető pártpolitikus lett. Talán csak a két szervező, Sachs és én maradtunk az akadémiai világ keretei között.

A magam módján aktívan részt vettem ezekben a vitákban, nyomtatott művekkel, előadások tartásával és személyes beszélgetések formájában egyaránt. Az én szavam is hatást gyakoroltak, és rám is hatottak a kollégák gondolatai.

- *Eszerint legalábbis interaktív viszonyban voltál a washingtoni konszenzussal.*

- Valóban, de nem tudom lemérni, hogy melyik gondolat kinek a szájából hangzott el először. A könyvem hazai hatását, így utólagosan, elsősorban abban látom,

amit úgy mondanak angolul, hogy *to set the agenda*. Vagy hogy egy ma divatos kifejezést használjak: a könyv „tematizálta” a vitát Magyarországon. Heteken belül mintegy ötven recenzió és hozzászólás jelent meg az *Indulatos röpiratra* Magyarországon. Ezek egy része dühösen elutasította az ajánlásaimat – igen, de történetesen azok is azokkal a témákkal kapcsolatban gurultak dühbe, amelyeket a *Röpirat* tűzött napirendre. Azt persze nem állítom, hogy ha a könyvem nem jelenik meg, akkor ezek a témák nem merültek volna fel. Nyilván ezekben a hónapokban már sok embert foglalkoztattak ezek a problémák. Mindenesetre a könyvem csokorba gyűjtötte, áttekinthető rendbe rakta a témákat, és hozzáfűzte az én javaslataimat. Ez lendületet adott a polémiának; az egyiknek az jelentett könnyebbséget, hogy volt, akivel egyet lehetett érteni, a másoknak pedig az jelentett könnyebbséget, hogy volt, akibe bele lehetett rúgni.

Nagyon élénk korszak volt. Egyszer talán meg fogom írni, vagy egyszer majd lesz olyan kutató, aki meg akarná nézni az archívumomban összegyűjtött dokumentumaimat. Levelezést és telefonbeszélgetéseket folytattam a posztoszocialista transzformációról olyanokkal, mint *Milton Friedmann*, *Kenneth Arrow*, *Edmund Phelps*, *Martin Feldstein* (Reagan elnök volt tanácsadója), *Peter Murrell* (aki az elsők között képviselte határozottan a „gradualista” szemléletet), továbbá *Richard Musgrave* (akit a public finance vezető tudósának tartottak). Hosszú személyes beszélgetésem volt Paul Samuelsonnal a könyvről. Figyelemre méltó, hogy mi volt az, ami nem tetszett neki: abban a könyvben az egykulcsos adó mellett szálltam síkra. Samuelson ezzel nem értett egyet. Érdekes ez mai füllel is.

– *És mi volt a nézőpontod konkrétan az átmenet legfontosabb kérdéseiről: főként a privatizációról, illetve a stabilizációról?*

– A stabilizációt illetően a gyors megoldás híve voltam, a privatizációban pedig a fokozatosságé. Ennek következtében az a kényelmetlenség ért, hogy a későbbi vitákban, amelyekben szerették a skatulyákat, és azt mondták, hogy vagy gradualista az ember, vagy a sokterápia híve, a hozzászólók szinte kivétel nélkül felületesekek voltak az én elhelyezésemben. Ismét olyan helyzetbe kerültem, hogy vannak kész skatulyák, és én nem illek jól egyikbe sem. Egyes átalakulásokat illetően gradualista voltam, másokat illetően pedig sokterápiasta.

– *Mert a privatizációban gradualista voltál, és a stabilizációt illetően meg sokterápiasta.*

– Emiatt, sajnos, néhány írás (pl. *Stanley Fischer* egyik kiváló összefoglaló cikke) tévesen hivatkozik az álláspontomra. Sokaknak nem fért a fejébe, hogyan lehet valaki az egyik dologban ilyen, a másik dologban meg olyan. Egy későbbi munkámban egy példával illusztráltam az átalakulások sebességére vonatkozó véleményemet. Nincs értelme megszabni, hogy mekkora legyen egy városban a közlekedés átlagsebessége. Nyilván más a gyalogos, más a biciklis és ismét más az autós vagy a földalati sebessége. Eltérő sebességi korlátokat kell megszabni a különböző közlekedési folyamatoknak.

Visszatérve a 90-es évek kezdetére, a sokkal következetesebb és energikusabb stabilizáció mellett álltam ki. Meg voltam győződve arról, hogy az kevesebb társadalmi áldozattal járt volna, mint a folyamat elnyújtása. Itt egy kicsit hasonló helyzetben vagyok, mint amikor az imént az *Anti-equilibrium* kapcsán a műveim lehetséges hatásáról kérdezgettél. Nem tudom megmondani (és attól tartok, hogy lehetetlen

megállapítani), vajon egy végbement történelmi folyamatra volt-e akár a legcsekélyebb hatása a könyvemnek, amely széles nyilvánosságot kapott, és tizenhét nyelven jelent meg. Lehet, hogy volt, de az is lehet, hogy nem volt.

Vegyük sorra, hogy melyik országban mi történt. Oroszországban sokkterápiát alkalmaztak a stabilizációt illetően. Az akció történetesen éppen Gajdar nevéhez fűződik. Fogalmam sincs róla, hatott-e rá az én gondolatom, vagy inkább Jeffrey Sachs hasonló véleményére figyelt oda, vagy esetleg más okok készítették ennek a politikának az alkalmazására. Mindenesetre ezt tette. Utólag ezt sokan hervadhatatlan érdemének minősítik, mások viszont azt mondják, hogy mind a mai napig ez volt Oroszország történetének a legsötétebb pontja. Tehát nincs konszenzus az oroszországi sokkterápia utólagos megítélésében.

A lengyelországi sokkterápiát *Balczerowicz* nevéhez kötik. Jeffrey Sachs volt az egyik fő tanácsadója. A lengyel szakmai közvélemény egy része utólag is helyesnek tartja az akkor végrehajtott gyors stabilizációt, mások utólag is elítélik. A cseheknel is hasonló a történet.

Magyarországon nem fogadták el a *Röpirat*ban javasolt gyors „stabilizációs műtétet”. Fokozatosan építették le az inflációt. Akkor nem került sor a fiskális deficit radikális csökkentésére, sőt az inkább növekvő trendet mutatott.

– *Inkább csak a '95 utáni időszakban kezdődött meg az, amit stabilizációnak nevezhetünk.*

– A stabilizáció iszonyatosan elhúzódott. Nem tudom, hogy ez jó volt-e Magyarországnak vagy sem. Kétségtelen, hogy a társadalom megúsza ebben a dimenzióban a gyors megrázkódtatást. Ám még most sem fejeződött be az árrendszer rendezése, még most is jelentős mértékűek az ártámogatások. Mind a mai napig nem jött rendbe a közforgalmú közlekedés díjszabása, az energia díjszabása, rendezetlen a mezőgazdasági támogatások ügye, tele vagyunk még mindig ártámogatásokkal, sőt mintha újra nőne az ártámogatások (és vele az ártorzítások) köre. Újabban még fel is támadtak a régi bajok: kormányzati intézkedések újabb torzításokat visznek bele az árrendszerbe. Úgyhogy még mindig befejezetlen a feladat. Tegyük hozzá, vannak közgazdászok, akik utólag azt mondják: kár, hogy annak idején a kormányzat nem fogadta el a javaslatomat.

– *Ugyanakkor te magad, a Tíz évvel a Röpirat angol kiadása megjelenése után.*

A szerző önértékelése című munkádban, amelyet 2000-ben írtál, érdekes módon kissé elfogadóbb voltál a lassabb stabilizációt illetően.

– Ha egy javaslatot nem fogad el a politikai vezetés, akkor annyiban a javaslattevő is felelős, amennyiben nem tett meg mindent azért, hogy meggyőzze a politikai vezetést. Legyen minél kevesebb zűr, minél kevésbé éleződjenek ki a politikai feszültségek – ez volt a céljuk az átmenet irányítóinak. Ebben látok bizonyos politikai rációt. A közgazdaságilag kívánatos és a társadalompolitikailag kívánatos nem esik okvetlenül egybe. A fiskális politika, az árliberalizálás, a racionális piaci árrendszer kialakítása körüli inkonzisztencia ma is gyötör még bennünket.

– *Térjünk most át a privatizáció értékelésére.*

– A gyors privatizáció hívei, mind a nyugati tanácsadók, mind pedig az orosz és cseh gazdaságpolitikusok köreiben az úgynevezett „kuponos” privatizálás különböző változatait ajánlották. A kuponhoz ingyen jutnak hozzá az ország állampolgárai, és a kupon jogcímet ad a korábbi állami tulajdon megszerzésére. A kupon értéke-

síthető. Akinek sikerült olcsó pénzért sok kupont összeszedni, az egész gyárakat vásárolhat meg. Több posztoszocialista országban, elsősorban Oroszországban és Csehországban megvalósult ez az elképzelés. Ma is folyik még a vita az akció értékeléséről. Számomra meggyőzőnek tűnik az érvelés, amely szerint ezzel vette kezdetét az orosz oligarchia kiépülése.

Magyarországon is felvetődtek hasonló elgondolások, de a parlament nem fogadta el. Egyetlen szektorban, a mezőgazdaságban vezettek be egy sajátos fajta kuponos eljárást; a mezőgazdasági jóvátétel keretében kárpótlási jegyeket kaptak az erre jogosultak. Sokan gondolják azt, hogy ez eléggé balul sikerült akció volt.

Ami a gazdaság egészét illeti, az állami tulajdon privatizálása fokozatosan, több lépésben ment végbe. Nem került sor az állami vagyon ingyenes osztogatására, hanem a vagyontárgyak zömét vételár ellenében eladták belföldi és külföldi vevőknek. Ennyiben a ténylegesen végbement folyamat hasonlít ahhoz, amit a *Röpirat* javasolt. Eszem ágában sincs azt állítani, hogy azért volt országunkban fokozatos a privatizálás, mert *Antall József* és tanácsadói elolvasták az *Indulatos röpiratot*, és utána kijelentették: Kornainak igaza van, majd ezt valósítjuk meg. Fogalmam sincs, hogyan zajlottak le ezek az események a magas döntési körök hivatali szobáiban. *Antall Józseffel* sosem találkoztam. Pénzügyminiszterét, *Rabár Ferencet* jól ismerem, beszéltem is vele az átmenet problémáiról; sok alapvető kérdésben egyetértünk. Tegyük hozzá, hogy nem sokáig volt pénzügyminiszter. Egyszóval nem tudom, hogy volt-e a munkámnak hatása a privatizálási stratégia megválasztására. Lehetséges, hogy ugyanaz a politikai ösztön, amely elzárkózott a radikális stabilizációtól, elzárkózott a radikális privatizációtól is. *Antall* és köre a lassú, nyugodt változások híve volt.

Egyébként ebben a kérdésben olyan álláspontot képviseltem, amelynek évszázados hagyománya van a magyar politikai gondolkodásban. Óvatosan kell előremeneni. A „fontolva haladás” eszméje már az 1848 előtti reformvitákban is előkerült. Rám bizonyára hatást gyakorolt ez a magyar hagyomány és *Széchenyi* gondolatai. Ebben a kérdésben szemben álltam számos nyugati kollégámmal. Akiknek a nevét korábban említettem, kevés kivétellel a gyors privatizáció politikáját támogatták.

Az utólagos viták inkább arról szóltak, hogy a későbbi tulajdonosok bagóért meg tudtak szerezni hatalmas értékű állami vagyontárgyakat, esetleg korrupció útján jutottak hozzá, és a végén meggazdagodtak. Arról is vitáznak, vajon helyes volt-e megengedni, hogy akadálytalanul vásárolhassanak külföldi befektetők magyar állami vagyont. Háttérbe szorult az egykor sokat vitatott probléma, lassan vagy gyorsan kell-e véghezvinni a privatizációt.

A LEGFONTOSABB A TARTÓS NÖVEKEDÉS C. ÍRÁS ÉS AZ 1995-ÖS STABILIZÁCIÓ

– A legfontosabb a tartós növekedés című írásod, amelyet '94-ben, fél évvel a makrogazdasági stabilizáció előtt publikáltál, óvatosságra intett az egyoldalú monetáris restriktiót illetően.

– Meglehetősen időszerű probléma ez ma is. Itt a makrogazdaságtan és a gyakorlati gazdaságpolitika határán vagyunk. Egyfelől létezik egy makroökonómiai elmélet, amelyet az egyetemen adnak elő. Amikor én a Harvardon kurzusokat vezettem

az összehasonlító gazdaságtan témájában, az MIT-n Stanley Fischer és Olivier Blanchard kurzusokat vezetett a makroökonómiai elmélet témájában. Mindkettőjükből később az IMF *chief economist*tja, vezető közgazdásza lett. Az új munkakörükben el kellett kezdeniük alkalmazni a tudásukat a gyakorlatban. Hogy ezt hogy kell helyesen csinálni, az a legnehezebb kérdések egyike. Nincsenek egyszerű szabályok; az elmélet által tisztázott általános elveket nem kell, nem szabad mindig pontosan azonos módon alkalmazni. Ez kissé olyan, mint amikor az ember először tankönyvből megismerkedik a KRESZ szabályaival, és tudja, hogy van jobbkézsabály, meg hogy piros lámpánál nem szabad átmenni, meg vannak sebességkorlátok és így tovább – majd bekerül az élő forgalomba. És utána újratanulja az egészet, kialakul a vezetői rutinja. Ám még a rutinos vezetőknél is előfordul baleset, vagy azért, mert a másik okozza, vagy azért, mert ő maga a KRESZ ismerete és saját rutinja ellenére rosszul reagált a pillanatnyi közlekedési helyzetre.

Tehát azt tudom mondani, hogy a növekedés stimulálása és az ország tartós pénzügyi egyensúlyának biztosítása és ezen belül a pillanatnyi pénzügyi egyensúly megteremtése (tehát nemcsak az, hogy tartósan fenntartható-e az egyensúly, hanem hogy a jövő héten ne mondjon csődöt az állam), ezeknek az egymásnak ellentmondó követelményeknek az összeegyeztetése – ez olyan művészet, amely nem vezethető le pusztán a makroökonómia egyenletrendszeréből. Vezetői rutin kell hozzá, meg jó ösztönök. Ha már elindultam, és a lámpa menet közben váltott sárgára, akkor esetleg nem visszafelé tolatok a startvonalra, hanem rálépek a gázra, és igyekszem gyorsan átmenni, bár tudom, hogy ez kockázatos. A gázra taposás esetleg erősíti az ütközés sebességét, ha mégis bekövetkezne a baleset.

Nem tudom, hogy világosan érzékeltettem-e: ha valaki közel lép a gazdaságpolitikához, akkor az, amit az ember márciusban ír, nem biztos, hogy tartható lesz áprilisban is. Itt hetenként változhat a helyzet, már csak azért is, mert a külvilág is bizonytalan. Ezt el kellett mondanom, hogy érthető legyen, miért oly nehéz egy tizennyolc évvel ezelőtt egy napilap számára írott cikkemet ma értékelni. Mégis kijelenthetem: abból, amit ebben a hosszú cikkemben, *A legfontosabb a tartós növekedésben* írtam, semmit nem vonnék vissza. Helyénvaló írásnak tartom, mai szemmel tekintve is. Megemlítem, hogy 1998-ban készült egy könyv a tiszteletemre a 70. születésnapom alkalmából, *Planning, Shortage, and Transformation. Essays in the Honor of János Kornai* címmel; a kötethez Robert Solow, a modern makroökonómia egyik legnagyobb mestere is hozzájárult egy cikkel. Történetesen éppen az említett cikkem kommentálását választotta témának. Meggyőzőnek tartotta az érvelésemet. Kiemelte, hogy írásom józanul, reálisan foglalt állást. Fenntartom azt, hogy a legfontosabb a tartós növekedés – és itt a beszélgetés közben, előszóban próbálom hangsúlyozni, kiemelni a *tartós* jelzőt. A tartós növekedés kedvéért szabad ideiglenesen pénzügyi kockázatokat is vállalni. Ettől igaz lehet az, hogy amikor a cikk megjelent, már sűrűsödtek a felhők. Hétről hétre rosszabbak és rosszabbak lettek a magyar gazdasági mutatók, és egyre inkább arra kellett figyelni, hogy rendben van, kívánatos a tartós növekedés, de most valamit gyorsan tenni kell a pénzügyi egyensúlyért, mert különben bekövetkezik a katasztrófa. Néhány hónappal a cikk megjelenése után már annyira romlott a helyzet, hogy akkor már nem lett volna helyes további kockázatot vállalni a tartós növekedés érdekében.

– *Ekkor tört ki a mexikói válság.*

- Ekkor robbantak egymás után a latin-amerikai válságok. És egyre inkább megrendült a bizalom Magyarország iránt is, gyorsan kellett tenni valamit. Tehát miközben igaz, hogy legfontosabb a tartós növekedés, aközben igaz lehet az is, hogy a pillanatnyi kockázat, a nagyobb pénzügyi egyensúlyvesztés és baj elkerülésére valami radikálisat kell tenni, aminek abban a pillanatban nem termelést növelő, hanem recessziós hatása is lehet.

Tehát én nem vagyok általában restriktíóellenes. Tudom, hogy bizonyos helyzetekben ez elkerülhetetlen. És általában híve vagyok annak, hogy tartósan rendben kell tartani a fizetési mérleget is és a fiskális mérleget is. Ezek örökké érvényes szabályok. De ahogy nincs állandó szabály arra, hogy a pillanatnyi közlekedési helyzetben egy adott keresztvezésben a kuplung, a gáz, a fék és a kormány milyen kombinációját kell alkalmazni, arra sincs állandó szabály, hogy melyik pillanatban milyen gazdaságpolitikai lépéskombinációra van szükség. Azt az adott pillanatban kell eldönteni.

A Bokros-program jókor jött, és az első naptól kezdve kiálltam mellette. Egy vagy két nappal a program bevezetését követően rögtön televíziós interjút adtam, amelyben teljes erővel érveltem a program mellett – pedig nem szokásom a tévében nyilatkozni. *Bokros Lajos* méltányolta ezt az állásfoglalást. Később, menet közben is több megszólalásomban támogattam a program megvalósítását. Utólag pedig írtam egy tanulmányt, amely adatok alapján számba vette a Bokros-csomag hatását, és elismerően értékelte az eredményeit. Cikkemnek az volt a címe, hogy *Kiigazítás recesszió nélkül. Matolcsy György* vitatkozott az írásommal. Talán láttad a cikkét.

- *Láttam, persze, Kiigazítás recesszióval – ez volt a címe.*

- Matolcsy azt állította a Bokros-féle kiigazításról, hogy igenis recessziót idézett elő. Hibásan használta a „recesszió” fogalmát. Az általánosan elfogadott definíció szerint akkor beszélünk recesszióról, ha két egymást követő negyedévben csökken a GDP. Márpedig a Bokros-csomag nyomán nem ez történt; az csak a növekedés lassulásával járt, de nem recesszióval. Ellentétben a Matolcsy által vezényelt, másfél évtizeddel későbbi kiigazítással, amely valóban recesszióhoz vezetett.

Nem értette meg írásaim mondanivalóját az, aki csökönyös és egyoldalú „növekedéspárti” közgazdászt lát bennem, aki nem tartja fontosnak a pénzügyi egyensúlyt. Mind a kettőt fontosnak tartom; mindig hangsúlyozom, hogy ezek gyakran egymással konfliktusban álló gazdaságpolitikai célok. Súlyos hibát követ el az, aki elkeni ezt a konfliktust. És az is, aki váltakozva mindig csak egy követelményt hirdet hangosan, megfélemlítve a másiktól. Csak az üljön a gazdaságpolitika kormánykeze elé, aki tisztában van mindkét feladat jelentőségével – és aki mestere a kormányzás nehéz mesterségének.

- *Vagy művészetének...*

- Ez művészet és tudomány; tudás kell hozzá, jó ösztönök, jó „ráérzés”. Persze e dilemmák közepette a sikeres kormányzás messzemenően politikai kérdés is. A siker függ attól is, hogy az adott gazdaságpolitikának mekkora támogatottsága van a kormányon belül, a parlamenten belül, az országon belül. És mennyire támogatja a külvilág. A Bokros-programot támogatta a nemzetközi pénzügyi világ. Nekem személy szerint nem sokkal a Bokros-program bevezetése előtt volt erről a kérdésről egy beszélgetésem Stanley Fischerrel, aki akkor már Washingtonban dolgozott. A világ annak drukkolt, hogy sikerüljön a stabilizáció.

– *Ez idő tájt, 1995-től 2001-ig Surányi György felkérésére a Monetáris Tanács tagja voltál. Milyen tapasztalatokat szereztél ebben a munkakörben?*

– Ez a tapasztalat „kicsiben” némileg hasonlíthatott azokhoz az élményekhez, amelyeken az imént említett MIT-professzorok „nagyban” keresztülmentek, amikor az IMF-hez kerültek. Vagy hogy egy másik példát említsek, Larry Summersét, aki kollégám volt a Harvardon, majd később *Bill Clinton* pénzügyminisztere lett. Ők az egyetemi karrier után egy világszervezetben és a legnagyobb, leggazdagabb ország kormányában szereztek gyakorlati tapasztalatokat, amikor gazdaságpolitikai pozíciókba kerültek. Persze az összehasonlítás súlyosan aránytalan, több okból. Egy kis országban kerültem a gyakorlati döntéshozók közé. Nem én voltam a bankelnök, és nem én voltam a pénzügyminiszter. De mégis van valami halvány hasonlóság az említett nagy súlyú pozícióváltásokhoz. Tagja lettem a tanácsnak, amelynek joga és kötelessége volt stratégiai döntéseket hozni. Így néhány évre mégiscsak a gazdaságpolitikai irányítás, a kormányrúd közelébe kerültem. Izgalmas tapasztalat volt, mert az ember szembesíthette elméleti gondolatait a gyakorlattal.

A KORASZÜLÖTT JÓLÉTI ÁLLAM

– *A jóléti állam, a nagy elosztórendszerek mindenütt nagy problémákkal küzdenek. Ha jól sejtem, ezek vizsgálatát tekintetted következő kutatási feladataid egyikének. Ez is rendszer, ez is rendszerprobléma.*

– Több minden készítettet a tanulmányozásukra. Az egyik az, amit említesz, hogy ezek rendszerek, igen, és akkor lehet őket jól megérteni, ha rendszerként nézzük őket. Továbbá még jobban meg lehet érteni, ha alrendszernek tekintjük őket, azaz belekalkuláljuk az elemzésbe, hogy adva van egy „nagy” rendszer, a szocialista vagy a kapitalista, vagy a kettő közötti átmenet időszaka, és azon belül helyezkednek el a jóléti szolgáltatások alrendszerei. És az a mód, ahogyan ezek összefüggnek a nagy rendszerrel – tehát mi a helye egy kvázi jóléti államnak a szocialista rendszeren belül, és mi a helye egy valóságos jóléti államnak a kapitalista rendszeren belül – ez az izgalmas módszertani kihívás a témában.

De volt egy másik szempont is, ez pedig az átmenet szakaszolásával függ össze. Sokan a tranzitológusok között, nevezzük őket így, úgy gondolták, bizonyos fokig joggal, hogy volt egy első fázis, amikor olyan kérdésekkel foglalkoztunk, mint a stabilizáció, árliberalizáció, privatizáció. Ezeket többé-kevésbé túljutott az átmenet. Ám akkor még mindig velünk maradtak a szocializmusból átvett örökség más elemei, amelyekhez addig nem nyúltak hozzá, mint a nyugdíjrendszer, az egészségügyi rendszer, az oktatásfinanszírozás, tehát azok a szolgáltatások, amelyeket a jóléti állam fogalmkörébe sorolunk. Most, a második szakaszban napirendre kerülnek ezek a problémák.

Engem pedig külön vonzott az, hogy mivel a szakmám az összehasonlító gazdaságtan, és mivel a tevékenységem egy részét Amerikában folytattam, szembesíthettem a szovjet és kelet-európai tapasztalatokat az amerikaiakkal. Ebben az időben már éles viták folytak arról, mit kell tenni az USA-ban a nyugdíjrendszerrel és az egészségügyi rendszerrel. Az előbb említettem Martin Feldstein nevét, neki is ez volt az egyik fő kutatási témája. *Amartya Sen*, a Nobel-díjas közgazdász-filozófus a

mi tanszékünkön tanított. Sen elmélyült a kérdés filozófiai, etikai vonatkozásaiban. Indiából jött, meghatározó élménye volt a pusztító éhínség, a tömegnyomor, az analfabetizmus, írásai tükrözik az őszinte empátiát a szenvedők iránt. Inspiráló szellemi környezet vett körül, érdekes összehasonlítási lehetőségek adódtak.

Mindezek a tényezők együttesen motiváltak arra, hogy tevékenységem jelentős hányadát az egészségügyi szektor helyzetének tanulmányozására és ezen túlmenően a jóléti állam általános problémáinak átgondolására fordítsam. Nem a hajánál fogva előrangotott téma volt ez, hanem olyan égető probléma, amely az egész világot foglalkoztatta.

– *Most is foglalkoznak vele...*

– Tehát itt vannak olyan világtrendek, amelyek miatt ez a legközelebbi évtizedek egyik kulcskérdése lesz.

AZ ÁTMENET ÉRTÉKELÉSE

– *Hogyan értékeled történelmi távlatban a posztszocialista átmenetet? A rendszerváltás óta több mint húsz év telt el. Magyarországon nem sikerült olyan látványosan felzárkózni a Nyugathoz, mint amennyire remélhettük mondjuk '90-ben. Egyrészt a keleti blokk egésze, a volt szocialista országok együttese sem zárkózott fel a remélt mértékben, másrészt Magyarország a többiekhez képest is lassabban fejlődött.*

– Összetett átalakulási folyamatok értékelésekor nem helyeslem azt, ha összefoglaló minősítéseket adunk: vagy siker, vagy kudarc. Politikusok, újságírók, a tévé kamerái előtt gyakran szereplő elemzők hajlamosak ilyesféle szimpla osztályozásra. Történészek között merült fel az abszurd gondolat, hogy bizonyos történelmi korszakok egészének iskolai osztályzatot kellene adni: Horthy-korszak „4-es alá” vagy „3-as fölé”. Az ilyesféle átlagolás a szememben képtelenségnek tűnik; össze-mossa a jót és a rosszat, az erényt és a bűnt. Egy adott ország meghatározott történelmi periódusában sokféle folyamat megy végbe, egymás mellett születnek sikerek és kudarcok. Az ország vezetői bizonyos dimenzióban érdemeket szereznek, más dimenzióban viszont hibákat, sőt esetleg vétkeket követnek el. Ezeket a tetteket nem lehet összeadni. Én nagyon óvatosan gazdálkodnék az összeadás aritmetikai műveletével.

– *Tehát hogyha egyszerűen csak az egy főre jutó GDP-t vesszük...*

– Az valami igen fontosat mutat. És még sok egyéb indikátor is mutat valamit. De maradjunk annál a példánál, hogy egy ország történelmi periódusának osztályzatot lehet adni. Bontsuk ezt „tantárgyakra”, és akkor tantárgyanként már lehet valami összefoglaló minősítést adni. Vegyünk három-négy tantárgyat. Én az első helyen a demokráciát veszem elő, és nem a GDP növekedési ütemét – szememben a demokrácia az első számú érték. És ha a történelmi órát leállítom 2010-ben, akkor az egész kelet-európai régió, tehát az egykori Szovjetuniótól nyugatra és az egykori vasfüggönytől keletre fekvő régió, totalitárius, bár puhuló diktatúrából, de mégis diktatúrából átment parlamentáris demokráciába. Ezt én óriási vívmánynak tartom. Mélyen elítélem ennek a korszaknak a befektetését és ennek a fantasztikus vívmánynak a lekicsinylését.

Még azt is előrelépésnek tartom, hogy a szovjet egypártrendszer helyett most olyan rezsim van hatalmon Oroszországban, amelyet nem minősíthetünk totalitárius diktatúrának, hanem autokráciának nevezhetünk. Nem igazi többpártrendszer, de nem százszázalékos hatalmi monopólium. Ha gyenge is az ellenzék, ha a demokrácia követelményeit brutálisan megsértve üldözik is az ellenzékieket – mégis létezik ellenzék, és a „föld fölött” működhet. *Putyin* Oroszországa nem demokrácia, hanem durva kezű autokratikus uralom, de nincs benne Gulág, és nem lehet benne százezerszám megölni embereket.

– *De le lehet csukni például Hodorkovszkijt.*

– Igaz, és ez felháborító. A rezsim hangadó ellenfelei közül sokakat koncepciók perekben rács mögé tesznek. Az is a képhez tartozik, hogy újságírókat az utcán lelőnek.

Amikor nagy történelmi távlatban gondoljuk át az oroszországi történelmet, és onnét indulunk, hogy Sztálin, majd *Hruscsov* és *Brezsnyev* és a társaik terrorját idézzük emlékezetünkbe, akkor ahhoz képest előrelépés még ez a szörnyű *Putyin*-rezsim is.

– *És a Gorbacsov-érához képest?*

– Azok már a fellazulás, a szétesés évei voltak. Előtte még egy aránylag erős és sok-sok évtizeden át az uralmat keményen kézben tartó rendszer működött – ezzel kell összehasonlítani a mostani, sajnos ugyancsak tartósnak ígérkező rendet.

Visszatérve az átfogó kérdésedre: csak gondos politikai elemzés alapján adható tárgyilagos válasz. Az első „tantárgy”, amelyre osztályzatot akartunk adni, a politikai formáció értékelése. Ebből a szempontból, első közelítésben osszuk két nagy csoportra az országokat. Az egyikben azok vannak, amelyek demokráciává, a másodikban pedig azok, amelyek autokráciává váltak. Az elsőben nagy előrelépés történt, a másodikban csak fél vagy negyed előrelépés.

A másik tantárgy: a szabadságjogok helyzete. Ez rendszerint szorosan korrelál a demokrácia állapotával. De csak korrelál, és nem mozog vele együtt teljesen mechanikusan. A demokráciák csoportjában lényegesen erősödtek a szabadságjogok; míg a posztszocialista autokráciákban ebben a tekintetben is sok szörnyűség maradt fenn vagy támadt fel újra.

Azt, hogy a kommunista rendszer összeomlása nyomán nagyot fejlődött a piacgazdaság, és létrejött a kapitalizmus, önmagában is előrelépésnek tekintem. Ezt Kína esetében is előrelépésnek tartom, noha ott a diktatúra fennmaradt. Tehát ez egy harmadik tantárgy, amelyben mérjük a teljesítményt, ez az értékelés harmadik dimenziója. Az elmúlt húsz év vívmányának tartom azt is, hogy az állam hátrébb szorult, a magánszektor kibontakozott, hogy tömegesen megjelentek a vállalkozók és így tovább. Ennek önmagában értéket tulajdonítok – még akkor is, ha a GDP elmaradt a várt színvonalról.

Egy negyedik fontos lépésnek azt tartom, hogy megszűnt a hiánygazdaság. Ezt az emberek ítélete egyszerűen ignorálja, de én nem ignorálok, hanem tudom, hogy ez lényeges vívmány. A mai fogyasztónak nem kell éveket várnia, amíg rákerül a sor a lakás vagy a telefonvonal kiutalásában, az autó vásárlásában; nem kell sorban állnia az élelmiszerbolt előtt, nem kell eltűnnie az eladó fölényeskedését. A hiánygazdaság felszámolásának jelentőségét az tudja igazán értékelni, aki annak idején átél-

te annak sok kínlódást és megaláztatást okozó következményeit, és aki tisztában van a fogyasztó szabad választási lehetőségének fontosságával.

Ami a növekedést illeti, az persze alapvetően fontos mutatószám. De itt várjunk még harminc évet, és akkor ötven évet lehet majd értékelni: összehasonlítni a még élő, ereje teljében lévő szocialista rendszer ötven évre számított tartós növekedési teljesítményét a feltámasztott és már megerősödött kapitalista rendszer ötven évre számított tartós növekedési teljesítményével. Mondjuk 2040-ben már komoly, statisztikai adatokkal, hosszú idősorokkal megalapozott viták bontakozhatnak ki. Én már nem leszek ott ezekben a vitákban, de majd beszállnak a polémiába a tanítványaim.

Mindezt azért mondtam el, mert a növekedési teljesítmény jelenleg látszó képét több minden eléggé homályossá teszi. Az egyik a transzformációs válság volt. Maga a rendszerváltás súlyos gazdasági megrázkódtatást okozott. A gazdaságtörténet legmélyebb recessziója zajlott le ebben a zónában, mélyebb recesszió, mint az 1929-es világválság. És ez csak ebben a zónában zajlott. A 80-as évek trendjéhez képest óriási visszaesés következett be, és évek kellettek hozzá, amíg a gazdaságok magukhoz tértek. A másik esemény a 2007–2008 körül kezdődött világválság, amely persze magával rántotta a mi régióinkat is. Tehát két recessziós periódus volt. Az első a transzformáció nemkívánatos mellékhatása volt, a második pedig annak, hogy része lettünk a kapitalizmus világrendszerének. Ez a két esemény erősen hatott a GDP hosszú távú trendjére. Ezért is mondtam az előbb (talán meghökkentően hangzott) – várjunk még jó ideig, amíg ítéletet mondhatunk a rendszerváltás növekedési teljesítményéről. Ötven év alatt a ciklusok növekedési-gyorsulási szakaszai és visszaesési-lassulási szakaszai már kiegyenlítődnek.

Két rendszer növekedési teljesítményének összehasonlításakor sosem szabad az azonos naptári évekre eső, szimultán periódusokat összehasonlítani! A Szovjetunió első ötéves terve, a tervgazdaság hőskorszaka naptári értelemben azonos időszakokra esett az 1929-ben kezdődő nagy kapitalista világválsággal. A kommunista rendszer ige hirdetői diadalittasan lobogtatták a nemzetközi összehasonlító adatokat – egy öt–nyolc éves periódusra vonatkozóan. Annak idején egy csomó baloldali ember éppen ezen az alapon lett a Szovjetunió híve, hogy lám ott lelkesen építik a gyárat, miközben a Nyugat rothad, halódik, depressziótól szenved. Ötven év szovjet szocializmus elteltével viszont már valóban kiderült, hogy melyik rendszer hogyan vizsgázott a növekedési teljesítmény tantárgyból.

Ami pedig az utolérést illeti, nekem ezzel kapcsolatban sosem voltak illuzórikus elvárásaim. Igen kevésbé változik az országok sorrendje akár egy egész évszázad alatt is. A konvergenciát GDP-ben mérve Ausztria száz éve vezet Magyarország előtt, és még további száz évig is vezetni fog, ez a jóslatom.

Vannak sorrendváltozások, de azok többnyire nem nagy ugrások. Kína most például közelebb került az USA-hoz. De az egy főre eső GDP-je még mindig kevesebb mint egyötöde az amerikaiénak.

– *Akkor nem jószolsz komolyabb, gyorsabb kínai felzárkózást?*

– Attól függ, hogy a felzárkózást miben méred. Ha abban méred, hogy hány tankot tud előállítani Kína, illetve Amerika egy adott évben, akkor Kína lehet, hogy igen hamar sokkal több tankot lesz képes előállítani még sokkal alacsonyabb egy főre eső GDP mellett is, pusztán azért, mert a lakossága közel négyszerese az ame-

rikainak. Kína gyors növekedése megváltoztatja a nemzetközi erőviszonyokat minden síkon: politikai, gazdasági és katonai viszonylatban. De az előbb nem erről beszéltünk. A gyors növekedés ellenére a legfejlettebb és a most felgyorsult országok között a fejlettségi szint tekintetében csak keveset csökkent az olló. Amerika bámulatosan gyorsan fejlődik. A GDP nem eléggé átfogóan méri a fejlődést, mert – a mutató más fogyatékoságait nem is említve – nem tükrözi a technikai haladást. Az USA növekedése GDP-ben mérve szerény, de technikai fejlődésben változatlanul a világ legfejlettebb és legnagyobb teljesítményű országa. Fantasztikus eredményeket képes produkálni a katonai iparában, a telekommunikációban, az informatikában és a technikai fejlődés más ágazataiban. Ebben a vonatkozásban vitathatatlanul a világ vezető országa.

Legyen tehát a technikai fejlődés egy további „tantárgy” – és ebben is jó jegy jár a mi régióknak. Magyarországon, és nemcsak nálunk, hanem az átmenet más országaiban is óriási technikai fejlődés ment végbe.

– *Ideje rátérnünk a változások árnyoldalaira.*

– Igen, vegyünk most sorra olyan tantárgyakat, amelyekben igen rossz osztályzatot kell adni a poszt-szocialista átalakulás értékelésekor.

Az egyik fő baj az, hogy megjelent a munkanélküliség, amely azelőtt ismeretlen volt, és ez szörnyen nyomasztó. A másik pedig az, hogy rettentően megnöttek az egyenlőtlenségek. Miközben egyesek gazdagodtak, mások elszegényedtek, vagy benne ragadtak a korábbi nyomorukban.

A kedvezőtlen, fájdalmas változásoknak erős társadalmi hatásuk van, feszültségeket teremtenek. A jövedelmi egyenlőtlenség, a munkanélküliség nemcsak a munkanélkülieket sújtja, hanem a többieket is bénítja. A szocializmus adott egyfajta biztonságérzetet a munkahelyet meg a kiszámíthatóságot illetően, most viszont megnőtt a bizonytalanság. Voltak hamis ábrándok is. Amikor azután kiderült, hogy teljesíthetetlenek, maga a kiábrándulás is rontja a közérzetet.

Remélem, sikerült érzékeltetnem, miért tartom súlyos módszertani hibának összefoglaló „átlagosztályzatok” osztogatását. Nem is az az igazi gond, hogy egy kutató vagy tanár próbálkozik ezzel a megközelítéssel egy kevesek által olvasott könyvben. Inkább az a valóban elkeserítő, hogy milliók gondolkodnak végletes sémákban. Sommás kifakadásokkal szőröstül-bőröstül elítélik a rendszerváltást követő évtizedeket – és a hivatalos politikai propaganda még hergeli is az ilyesféle dühös hangulatokat.

A RENDSZERPARADIGMA ÉS A PREDIKCIÓ

– *A rendszerparadigma című, tudományelméleti alapállásodat is összegző 1999-es tanulmányodban azt írod, hogy hatalmas nehézségekkel járt a poszt-szocialista átalakulás kimenetelének előrejelzése. Erről már beszéltél a stabilitáció és a privatizáció stratégiai lehetőségei kapcsán. Voltak-e más problémák az előrejelzéssel?*

– A korábban mondottakhoz még azt tenném hozzá, hogy nem érzékeltém előre a demokrácia kialakításával kapcsolatos nehézségeket. Sokkal egyszerűbbnek képzeltem ezt a folyamatot, mint amilyenek később bizonyult. Erősen az amerikai

tapasztalataim hatása alatt álltam. Amerika működő demokrácia. Vegyünk egy példát. Ha van valami baj, amit valószínűleg a végrehajtó hatalom követett el, és akár a képviselőház, akár a szenátus vizsgálatot indít, akkor ez a vizsgálat komoly dolog, amelyben mind a két párt aktívan részt vesz. Idézzük vissza azt az esetet, amikor az elnök és az adminisztráció ellen indul a vizsgálat, és az elnök történetesen republikánus. Ilyenkor a republikánus szenátorok és képviselők nem védik meg mindenáron a republikánus elnököt, hanem tárgyilagosan megvizsgálják, hogy valójában mi is történt. Ennek a magatartásnak a klasszikus példája volt a Watergate-ügy. *Nixont*, a republikánus elnököt súlyos vádak érték. Nos, a republikánus párti szenátorok és képviselők a demokrácia alapértékeit a szűkebb pártérdekek fölé helyezve aktívan részt vettek azokban a leleplező vizsgálatokban, amelyek végül is az elnök bukásához vezettek.

A rendszerváltás megindulásakor azt képzeltem, hogy a többpárti szabad választások pusztá ténye valamennyi pártot, mind az ellenzéki, mind a kormánypártokat a demokrácia írott és íratlan játékszabályainak betartására fogja kényszeríteni. A parlament valóban ellenőrizni fogja a kormányt. Ha tehát elindul egy parlamenti vizsgálat, azt minden oldalon komolyan veszik; nem kerülhet sor arra, hogy az egyik oldal védi és a másik oldal támadja a kormányt, hanem mind a két oldal együtt fogja az igazságot kideríteni. Ez a naivitásom meg is fogalmazódott az *Indulatos röpirat* című könyvemben is. Ez a várakozásom jókora tévedésnek bizonyult. Amióta Magyarország áttért a többpártrendszerre, talán egyetlen igazán eredményes parlamenti vizsgálat sem zajlott le.

Sok év telt el azóta. Ma már világos, hogy a többpártrendszer bevezetése csak a lehetőséget nyitja meg a demokratikus politikai kultúra kiépítésére. De hogy ez mennyi ideig tart, mikorra ereszt mély gyökereket, az már országonként változhat. Mindenképpen hosszú időt vesz igénybe, nem egy csapásra megy végbe. Nem lehet sokterápiával bevezetni a demokráciát. Ez nagyon fontos tanulság a számomra. Egyébként ezzel a naiv várakozással nem voltam egyedül...

- *Ez biztos.*

- Lássunk egy másik előrejelzési problémát. Arra számítottam, hogy munkanélküliség lesz, de nem számítottam arra, hogy rögtön az elején olyan nagy lesz, mint amekkorára hirtelen megduzzadt.

Ami talán még ennél is fontosabb, az a kapitalizmus értékeléséhez kapcsolódik. Itt nem a saját nézeteimmel szemben van utólagos reklamáció. Korábban is elég józanul tekintettem a kapitalista rendszerre. Nem vártam azt, hogy a kapitalizmus pusztá megjelenését követően máris belépünk a paradicsomba. Korábbi műveimben nyomatékosan megírtam, hogy a kapitalizmus mindenféle bajjal – többek között tömeges munkanélküliséggel és nagyobb egyenlőtlenséggel – jár együtt. Amivel viszont nem kalkuláltam kellőképpen, az az emberek tömegeinek naivitása. Sokan azt hitték, hogy csak a kommunista propaganda feketíti be a kapitalizmust, és a valóság igen szép és megnyugtató lesz. Ezekhez az irreális reményekhez képest sokan roppant csalódást éltek át – és ez a kiábrándult közhangulat fontos tényezőnek bizonyult a politikai csatákban. Erre nem számítottam.

A *rendszerparadigma* című tanulmányomban írom, hogy a közgazdaság-tudomány és általában a társadalomtudomány nem nagyon jól működik mint prediktív tudomány. Szakmámon belül nem tekintem magamat különösen rátermett és sze-

rencsés prediktornak. Amikor a magam erényeit és gyengeségeit mérlegre teszem, akkor azt hiszem, hogy egy adott helyzet elemzőjeként, a jelenségek általánosítójaként jobban működöm, megbízhatóbbak az eredményeim. Egy adott ország meghatározott időszakára vonatkozó előrejelzésekben nem különösebben jó a találati arányom. Rendszerint ki is térek az olyan kérdések elől, amelyek előrejelzéseket, jóslatokat akarnának kipróbálni belőlem.

– *Nehezebb műfaj is.*

– Sokkal nehezebb.

– *Nem vagyok biztos abban, hogy vannak olyan közgazdászok, társadalomtudósok, akik ezt nagyon jól csinálják...*

– Ha valamilyen jövőbeli folyamatról százan predikciót mondanak, akkor már csak statisztikailag is elég valószínű, hogy nem mindenki téved, hanem van egy-két ember, aki beletalál, és akkor utólag ezt az egy-két embert ünneplik. A pénzügyi válsággal is ez volt a helyzet.

– *Roubinira gondolsz?*

– Arra, hogy száz közgazdász közül mondjuk kilencvenhat nem számított rá, de volt négy, aki igen, és akkor utólag azt mondják, hogy ezek voltak a zseniális közgazdászok, akik értelmes elemzésekkel jelezték előre, szóval még csak nem is vaktában találtak bele a célpontba. Nem szeretnék most mások előrebecslési képességeiről beszélni. Legyen elég, hogy most csak magamról jelentem ki: nem vagyok elég jó találgató. Van, amit eltalálok, van, amit nem, de nem ez az igazi műfajom.

A GONDOLAT EREJÉVEL

– *Ahogy haladt az idő, úgy érezhetted, hogy most már ezt az életművet egy nagyszabású összefoglaló munkában is egyesítened kell, és 2005-ben megírtad A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz című kötetedet, amely egyszerre volt szakmai és személyes összefoglalása az addigi életednek. Nádas Péter is írt erről a kötetről. Ő a művészet szempontjából fogalmazta meg méltató elemzését, és talán kicsit szigorúan vetette a szemedre, hogy túlságosan a tudományosság dominálta az emlékiratodat, szemben a személyes résszel. Persze lehetséges, hogy ez a két dimenzió tényleg nehezen keveredik. Hogy látod ezt?*

– *Nádas Péter szép és tartalmas recenziót írt. Jó érzéssel nyugtázom, hogy sok elismerést tartalmazott ez az írása. Ez annál is érdekesebb és értékeesebb, mert írt már recenziót más közgazdászok művéről, és abban élesen elítélő volt.*

Nádas felveti a problémát: egy élethez hozzátartozik a magánszféra is; kár, hogy én ezt nem mutattam be. Elfogadom azt a megállapítást, hogy aki engem mint embert, mint személyiséget meg akar ismerni, annak nem elég, hogy az önéletrajzomat elolvassa. Még arra sem elég, hogy megtudja: mit gondolok magamról. Nekem van saját képem arról, hogy milyen vagyok mint apa, milyen vagyok mint férj, milyen vagyok mint barát, milyen vagyok mint szerelmes ember és így tovább. Ám ezt az önképet nem tárom az olvasó elé, és ez teljesen tudatos elhatározás eredménye. Amit az önéletrajzomban megírtam, csonka önarckép, amelyet szántsándékkal alakítottam így. Azt gondoltam az önéletrajz megírása előtt, alatt, és a kritika meghallgatása után továbbra is azt gondolom: a kétféle feladatot nem lehet együtt

teljesíteni; legalábbis én nem vagyok rá képes. Nem minden önéletrajzról állítom ezt; szeretnék csupán a tudomány embereinek memoárjaira szorítkozni. Olvastam néhányat, és látom, hogy van, aki vállalkozott a kettős feladatra, és megpróbálta mind a kettőt, a szakmai és a személyes önéletrajzot is belevenni ugyanabba a kötetbe. Szerintem ez az összekapcsolás esetlegessé és furává, azt is mondhatnám, komolytalanná teszi a szakmai részt. Én teljesen műfajidegennek éreztem volna, hogy az egyik fejezetben az *Anti-equilibrium*ról írok, és a másik fejezetben a házasságaimról meg a válásomról. Ez nem megy. Szemérmes ember vagyok. Érdeklődéssel olvasom, amikor más a magánéletéről önvallomást tesz. Nem ítélem el, nem nézem le azt a műfajt: ha őszinte, tisztességes és érdekes, akkor a szerző izgalmas és tartalmas művet alkothat. Én azonban nem vállalkozom erre. Nem kívánom a magánügyeimet megosztani az olvasóval. Ha nagyon kíváncsi természet, akkor nézzen utána, de én nem tárulkozom föl ilyen szempontból. Ezért csak néhány rövid mondat található az önéletrajzomban magánéletem történetének néhány eseményéről. Ha ezeket a mondatokat összeadod, nem hiszem, hogy két gépelt oldalnál többet írtam a két házasságomról, a gyerekeimmel való kapcsolatomról. Egy kicsivel több van a szülőkről és a gyerekkoromról, mert arról úgy éreztem, hogy erőteljesen formálta a későbbi közéleti és szakmai egyéniségemet.

Talán kiegészíti az olvasó szemében a rólam alkotott képet a kötetben található fényképmelléklet. Zsuzsa, a feleségem szorgalmazta, hogy ez bekerüljön a kötetbe; nagyrészt ő végezte el a képek előkeresésének és kiválasztásának fáradságos munkáját. A képek talán mutatnak valamit abból, hogy nemcsak közgazdász vagyok, nemcsak kutató és tanár, hanem vidám férj, apa, nagyapa, sőt dédnagyapa, barát, világszerte turista is vagyok, aki sok örömet talál a családi életben, a baráti társaságban, a természet és az emberi alkotások látványában. Büszke vagyok azokra a teljesítményekre, amelyeket gyermekeink és unokáink a maguk erejéből elértek; érdekes és tanulságos velük a munkájukról, tapasztalataikról és az ország, a világ dolgaival beszélgetni. Kamaszkorom óta fényképezek, sok ezer felvételem gyűlt össze; az utóbbi időben részben átváltottam videofelvételek készítésére. Szeretem a jó ételleket. Nagy élvezetet jelent számomra egy-egy baráti beszélgetéssel megtöltött finom vacsora. És hadd tegyem hozzá, mert ez persze még a fényképeken sem látszhat: olyan ember vagyok, aki számára a legelfoglaltabb időkben is nélkülözhetetlen élet-szükséglet a szépirodalom és legfőképpen a zene. Zsuzsával rendszeresen járunk színházba, moziba, koncertekre, kiállításokra, és nagy sétákat teszünk a budai hegyekben. Nem is tudnám elképzelni az életemet a séta közben folytatott hosszú beszélgetések nélkül, amikor egyaránt szóba kerülnek az élet apró és nagy kérdései.

Sajnálom, hogy az olvasók egy részében hiányérzet keletkezik, mert csupán félig ismerkedhettek meg velem *A gondolat erejével*-kötetet olvasva – de attól tartok, hogy ezután sem fogom a hiányt másfajta önéletrajzzal pótolni.

- *Milyen volt A gondolat erejével hazai és nemzetközi fogadtatása?*

- Nagy visszhangot keltett. Az egyik objektív számszerű mérce a fordítások száma. Az eredetileg magyarul megjelent művet eddig kilenc idegen nyelvre fordították le; most készül és rövidesen megjelenik a tizedik, a francia kiadás.

A másik mérce, amin a visszhangot mérni lehet, a recenziók száma. Érdeemes összeadni a magyar és a külföldi recenziókat. Félreértések elkerülésére, most nem arról beszélek, hogy hány írásban jelent meg hivatkozás a könyvre, hanem arról:

hány olyan írást publikáltak, amelynek tárgya az önéletrajzom ismertetése és értékelése volt. Körülbelül száz ilyen írásról tudok. Ezek zömében regisztrálva vannak a honlapomon, egy részük teljes terjedelemben olvasható ott. Ha olyan nyelven publikálták a recenziót, amely feltételezésem szerint a legtöbb honlapolvasómnak nem hozzáférhető, például kínai nyelven, akkor ott közöljük az írás magyar vagy angol fordítását. Tehát itt bárki saját szemével is megállapíthatja, mekkora és milyen a visszhang. A száz recenzió között alig akad egy vagy kettő, amelyeknek az alaptónusa negatív. A többi hangneme a pozitív térfélen van, a lelkestől a nagyon-nagyon lelkesig, az elismerőtől a nagyon-nagyon elismerőig terjedő sávban.

Azt nem tudom megállapítani, hogy ez jelentős visszhangnak minősül-e. Valamilyen skálán mérve nagyonak, mivel kevés élő szerző önéletrajzának van ennyi nyelven fordítása, köztük olyan óriás nyelvterületeken használt nyelveken, mint amilyen az angol, a japán, a kínai és az orosz. Rengeteg levelet is kaptam közgazdász és nem közgazdász olvasóktól. Így tehát minden okom meglenne az elégedettségre.

Ha őszinte akarok lenni, mégsem vagyok teljesen elégedett. Hadd mondjak egy példát arra, miért van bennem hiányérzet. Két éve kezdtem a Corvinuson tanítani, és kissé szomorúan tapasztaltam, hogy az egyetemi hallgatónak abban a véletlen mintájában, akikkel személyes kapcsolatba kerültem, általában nem olvasták a művet.

– *Rengetegen jelentkeztek a kurzusodra.*

– Sokan jelentkeztek a kurzusra azon az alapon, hogy a nevemet hallották. A kurzus hallgatói számára kötelező tananyag volt a *Gondolatok a kapitalizmusról*, hiszen erről szólt az előadás-sorozat. Ezt tehát elolvasták. És esetleg a megismerkedésünk után elolvasták egy vagy két további művemet, de alig volt közöttük olyan, aki az önéletrajzot is elolvasta volna. Azoknak, akik a következő tanévben beiratkoztak az általam vezetett szűk körű kutatószemináriumra, külön ajánlottam, hogy – ha már szoros személyes kapcsolatba kerültünk – olvassák el az önéletrajzot. Akkor legalább jobban megértik, ki az, akinek a szemináriumára beiratkoztak. Így tehát ehhez a kis csoporthoz eljutott a könyv. Ám ha történetesen nem az én szemináriumomra kerülnek, más tanár valószínűleg nem hívja fel a figyelmet erre a műre.

Mit kezdhetsz te, az interjú készítője ezekkel a mondataimmal? És mit mond az interjúnak ez a része beszélgetésünk majdani olvasóinak? A szerző dörmög, és szeretné, ha többen olvasnák a könyvét. Ez magától értetődő – minden szerző ezt teszi.

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁGRÓL

– *Beszélgetésünk vége felé járunk. Szeretném, ha elmondanád: saját elméleti gondolatmeneted szemszögéből helyesled-e vagy ellenzed-e azt a gazdaságpolitikát, amelyet a válság kezelésére alkalmaz a fejlett világ, elsősorban az USA, az Európai Unió, az IMF és a nemzetközi pénzügyi intézmények.*

– Megértem, hogy szeretnél valami választ kiszorítani belőlem erre a kérdésre – de neked is meg kell értened, miért állok ellen annak, hogy erről részletesen beszéljek. Amint azt már említettem: jóllehet immár egy-két évtizede a kapitalista rendszer tanulmányozására helyeztem át kutatásaim súlypontját, de ezen az óriási témakörön belül *nem* (és itt a *nem* szót szeretném kétszer aláhúzni) a kapitalista gazda-

ság rövid távú ingadozásai, hanem tartós tulajdonságai és hosszú távú tendenciái állnak tanulmányaim középpontjában.

Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy a válságkezelés, a foglalkoztatás növelése érdekében teendő gyors intézkedések, a hol itt, hol amott katasztrófával fenyegető fiskális bajok – ezek azok a témák, amelyek nemcsak a közvéleményt, de a közgazdászszakma nagy részét is erősen izgatják. Szakmánk egyik osztaga külföldön is, Magyarországon is erre specializálódott. A harcos vitát magam is nagy érdeklődéssel figyelem, de még a magam használatára sem tudom eldönteni, mikor melyik félnek van igaza. Ez nem az én témaköröm. Az ő témájuk, érthetően divatos, „trendi”; egy-egy élesebb állásfoglalásra élénken reagál a sajtó, a tévé. Kissé szomorkásan, de tudomásul veszem, hogy ami engem intellektuálisan izgat, arra kevesen figyelnek oda – és mégis ragaszkodom a saját témáimhoz. De azért megkockáztatok egy-két észrevételt, a sokféle ágazó nagy kérdéshalmazból kiragadom azt az egy-két elemet, amely a saját kutatásaimhoz és a mi beszélgetésünk korábbi részeihez kapcsolódik.

– Örülnék, ha legalább néhány megjegyzésre vállalkoznál. Kezdjük talán azzal: hogyan értékeled a Keyneshez való visszatérés tendenciáját?

– Kezdem önmagammal: nekem nem kellett visszatérni hozzá. Évtizedek óta Keynest azon négy név egyikeként szoktam említeni, Marx, Hayek és Schumpeter társaságában, akik mélyen és tartósan hatottak a gondolkodásomra. Nem hagytam el, de nem térek vissza hozzá, mivel sosem voltam keynesista. Egy ideig marxista voltam, de miután megszűntem marxista lenni, attól kezdve soha többé nem lettem marxista, ugyanakkor attól még ma is hat rám. Ha a személyes kötődésemet kérdezed: nem vagyok sem schumpeterista, sem hayekista, sem keynesista, sem marxista. Egyiket sem hagytam el, és egyikhez sem térek vissza.

Keynesnek van egy jellegzetes tudományos szemléletmódja, továbbá van egy elég részletesen megfogalmazott konkrét gazdaságpolitikai receptkollekciója arra, hogyan kell egy mély recesszióból kilábalni, illetve hogyan lehet a recessziókat megelőzni. Amit te most visszatérésnek nevezel, az a régi receptek újrahasznosítása. Az aszpirin egy időben kiment a divatból, aztán egy bizonyos idő után rájöttek, hogy mégiscsak érdemes az aszpirint meghatározott célokra, jól körülírható feltételek mellett használni.

Sajnálom, nem akarok a pillanatnyi terápia kérdéséhez hozzászólni. Nem akarok itt Budapesten fölcsapni egy másik téma kutatójának, hogy állást foglaljak: ha én most Washingtonban Obama elnök tanácsadója lennék, mit tanácsolnék neki. És persze arra sem vállalkozom, hogy megfogalmazzam, hogy ha én lennék a washingtoni szenátus republikánus csoportjának a gazdaságpolitikai tanácsadója, nekik mit tanácsolnék. Mindkét oldalon akad elég kiváló amerikai közgazdász, aki nálam sokkal jobban ellátja őket tanácsokkal.

Egy észrevétel mégis kíváncsok belőlem. Érdemes az orvostudománytól és az egészségügyi gyakorlatból átvenni a következő eljárást. Ha az orvos ajánl egy gyógyszert, akkor köteles jelezni mind a kedvező alaphatásokat, mind a mellékhatásokat. Utóbbiakra vonatkozóan becslést kell közölnie a különböző mellékhatások előfordulásának valószínűségére. Továbbá köteles rávilágítani a más gyógyszerekkel való interakciók kockázataira. Sőt egy lépéssel visszafelé mehetünk: a gyógyszer csak akkor kap hivatalos engedélyt forgalomba hozatalára, ha alapos, független szakértők által ellenőrizhető kísérletsorozat megbízható információt ad a felsorolt feltételekről.

Nekem a következő a problémám a keynesi recepteket javasoló közgazdászokkal. Hangosan hirdetik, hogy a gyógyszer milyen üdvös hatással jár: jó esély van arra, hogy a mélypontról kihozza és föllendítse a gazdaságot. Ugyanakkor nagyon hal-kan, szinte alig hallhatóan szólnak (ha ugyan egyáltalán beszélnek) a mellékhatásokról, a káros következményekről. A gyógyszer mellé csomagolt ismertető közli: száz beteg közül egynél várható az a mellékhatás, és ezer beteg közül egynél várható amaz a mellékhatás. Közgazdászoknál nincs igazi kísérletezési lehetőség, de legalább alaposan végig kellene gondolni a fő- és mellékhatások együttesét, és a gondolkodás eredményét a nyilvánosság elé kellene tárni. A keynesista recept veszélyes mellékhatásainak egy része közismert: a rövid távon sikeres gazdaságpolitika inflációt indíthat el, az államadósság felhalmozódhat, a könnyű kezű hitelezés új buborékokat hozhat létre. Tehát miközben kikerülünk az egyik hullámvölgyből, esetleg előkészítjük a következőt. A receptúrában rendszerint benne van az adósságba süllyedt, súlyosan veszteséges vállalatok kimentése is. A gyakori kimentés, „bail-out” a költségvetési korlát puhításához vezet, ami gyengíti a kapitalizmus hatékonyságát.

Hasonlót mondhatnék az összecsapások másik oldalán állók retorikájáról is. Sokszor elhangzik ezekben a mostani vitákban, főleg a konzervatív gazdaságpolitikuskok köreiben, hogy minden helyzetben szigorú, hajlíthatatlan költségvetési fegyelmet kell megkövetelni. Ezt a szigort semmilyen körülmények között sem szabad földadni még olyan csábító, azonnali hatást ígérő keynesista receptek kedvéért sem. Ezek a közgazdászok sem beszélnek kellő hangerővel a saját javaslaik veszélyes mellékhatásairól. Hogyha ugyanis a döntéshozók egyoldalúan elfogadják az ő ajánlásaikat, akkor a gazdaság bennragadhat a recesszió gödrének a mélyén, kialakulhat olyan helyzet, amelyben hosszú ideig stagnál a gazdaság. A tanácsadók rendszerint nem kel- tik föl a döntéshozók éberségét ezekkel a súlyos kockázatokkal szemben.

Visszatérve a kérdésre: ha azt értjük a keynesizmus újraéledésén, amit az imént próbáltam leírni, szándékosan kiélezve a kontúrokat, akkor ez a fajta újraéledés nekem nem tetszik. Nem helyeslem, hogy az újraéledés neves propagandistái egyoldalúak, és fundamentalista maszlagként tüntetnek fel olyan aggályokat, amelyekben pedig sok az igazság. Megértem, hogy – ha már az orvosi hasonlatoknál maradok – gyors és intenzív terápiára, például intenzív szteroidkúrára van szükség, ha a gyulladástól mozgásképtelen, elviselhetetlen fájdalomtól gyötört betegen kell hamar segíteni. Ilyenkor esetleg olyan terápiát kell igénybe venni (példámban a szteroidkúrát említettem), amely kockázatos, és tartós alkalmazás esetén súlyosan káros mellékhatásai lehetnek.

Az összes körülményt mérlegelve a kisebbik rosszat kell választani. Eközben fel kell készülni a tartós negatív következményekre; és meg kell keresni azok ellensze-reit. Elfogadhatatlan, hogy a válságkezelésbe belerokkanjon a kapitalizmus éltető ereje, a verseny, mert a gyenge és életképtelen tevékenységeket is mesterségesen életben tartják; lanyhuljon a Schumpeter-féle kreatív rombolás.

- *Látod-e most a közgazdaságtanban valamilyen új szintézis kibontakozásá-nak a tendenciáját?*

- Látok törekvést rá, igen. A saját integráló törekvéseimről már korábban beszél-tünk. Szerencsére nem én vagyok az egyedüli, akiben ez a gondolat megérlelődött. Több tanulmány jelent már meg, amely Keynes és Schumpeter között kíván szinté-zist teremteni. Marx bevonása ebbe az integrációba? Ezzel még nem találkoztam.

De Keynes és Schumpeter vagy Keynes és Hayek szintézisére figyelemre méltó erőfeszítések történek. Ám még nem találkoztam olyan művel, amely a nagy szintézist átfogóan, meggyőzően, sikeresen végrehajtotta volna. Volt egy nagy szintézis, amelyet leginkább Samuelson nevéhez szoktak kötni...

- *A neoklasszikus szintézis...*

- ...amely Keynest és Walrast kapcsolta össze. (Vagy legalábbis egymás után leírta e két gondolatrendszert olyan szerkezetben, hogy a két nagy elmélet között nem mutatkozott feltűnő ellentmondás.) Hasonló jelentőségű esemény ezen az új integrációs szinten – tudomásom szerint – eddig még nem történt. Egy új építményt kellene létrehozni. De ne legyünk mohók és türelmetlenek. Már az is nagy dolog, hogy a szintézisre irányuló igény és törekvés létezik.

- *Befejezésként idekíváncozna, hogy kifejtsd, mit gondolsz a 2010-ben kezdődött kormányzati ciklus teljesítményéről.*

- Fontosnak tartom, hogy időről időre megszólaljak: elemezzem a magyarországi állapotokat, értékeljem a kormányzat politikáját. Állampolgári lelkiismeretem azt diktálja, hogy aránylag rövid és a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhető stílusban ismertessem állásfoglalásomat – holott, amint ez a beszélgetésünk is tanúsítja, nem ez az igazi műfajom, hanem a könyv és az akadémiai folyóiratban megjelenő tanulmány, a tudományos konferencián vagy az egyetemi katedrán elmondott előadás. De a mi beszélgetésünk nem alkalmas keret erre, hiszen sok-sok órán át más nézőpontból – nem az aktuális politikai és gazdasági események szögéből – vitattuk meg életem munkásságát. Az olvasót, aki a beszélgetésünk megismerésében idáig eljutott, és akit az aktuális helyzetre vonatkozó kérdéssel kapcsolatban érdekelne a véleményem, arra kérem: keresse meg a válaszaimat más fórumokon; könnyen megtalálhatók.

2012. november – 2013. október

TARDOS KÁROLY